

Kjervikmordet

**-i historiske kilder, litterære fremstillinger og
folkelig tradisjon**

Marte Solum

*Masteroppgave i historie
Det samfunnsvitenskapelige fakultet
Universitetet i Tromsø
Våren 2008*

Takk til Anita Stensland for tegningen på forsiden.

Kart over Malangen,

Sentrale steder i saken er markert. Kartet er fra Google Earth.com

Kjervik, Birte og Jens hjemplass. Jens drept der.

Aursfjord, Birte og Benjamins barndomshjem.

Birtehula i Mårfjellet, dit rømte antagelig Birte og Benjamin i 1733.

Ryøya, tradisjonen forteller at Birte og Benjamin ble henrettet der.

Greipstad, tingsted.

Vang, tingsted og trolig Birte og Benjamins henrettelsessted.

Sultinvik, Birte og Benjamin rømte dit november 1733.

Forkortelser

- **JP2** Tromsø Sorenskriverembete, Justisprotokoll nr 2 1729-44 Statsarkivet, Tromsø.
- **JP3** Nordland og Finnmark Lagmannsembete, Justisprotokoll nr 3 1729- 40 Mikrofilm(nt728) Statsarkivet, Tromsø.
- **SJP** Senja Sorenskriverembete: justisprotokoll 3 1731-1741, Statsarkivet, Tromsø.

- **NT** Norske tegnelser, 1738-40 Mikrofilm Statsarkivet Tromsø.
- **FR** Fogderegnskaper, Rentekammeret, Riksarkivet, Oslo.
- **DK** danske Kanselli, Riksarkivet, Oslo:
 - **SP** Supplikkbok.
 - **RS** Resolusjon på supplikker.

- **C5NL** Christian 5 norske lov 1687.
- **KF16.10.1697** Kongelig Forordning av 16. oktober 1697
- **F** folio (sidetall).
- **SAT** Statsarkivet i Tromsø.
- **RA** Riksarkivet, Oslo.
- **RHD** Registreringscentralen for Historiske Data.

Forord

Etter to år med masterstudiet, er endelig oppgaven ferdig.

Jeg må rette en stor takk til veilederen min, Rune Blix Hagen, for entusiastisk oppfølging.

Han har stilt mer opp enn jeg kunne forvente. Mine korrekturlesere, Solveig Øvrebotten, Miriam Tveit, Wenche Strand og Odd Solum får også en stor takk fra meg. Alle medstudenter som har kommet med innspill takker jeg også hjerteligst. Spesielt Hege Stavseth som har lest mange kapitler flere ganger. Alle bidragsyttere og forfattere som har gitt meg av sin tid takkes. (Se liste bakerst i oppgaven.) Per Sparboe og RHD får takk for transkriberingshjelp.

Og til sist må jeg takke Halvor som har holdt ut med meg.

Marte Solum, mai 2008.

Innholdsfortegnelse

Kart over Malangen.....	3
Forkortelser	4
Forord	5
1. Innledning.....	1
1.2 Problemstilling, tema og avgrensning	1
1.3 Oppgavens oppbygging.....	3
1.4 Kilder og metode	3
1.4.1 Bruk av skriftlige primærkilder.....	5
1.4.2 Bruk av muntlige kilder.....	6
1.5 Forskningsstatus, teori og relevant litteratur	8
1.6 Presentasjon av forfattere og litteraturen om Kjervikmordet.....	10
1.7 Sjangerdefinisjon av historiske romaner	12
2. Narrativ rekonstruksjon av saksforløpet	15
2.1 Historisk bakteppe; 1700-tallets rettsystem og ulike begreper	15
2.1.2 Rettsystemet	16
2.2 Saksgangen fra ca 9. juni 1733 til 10.juni 1741	18
2.3 Jens forvant, Birte ble mistenkt.....	19
2.4 Birte og Benjamin rømte på nytt	19
2.5 Høsting onsdag 9. desember 1733, Greipstad.....	20
2.5.1 Greipstad 7. januar 1734	23
2.5.2 Oppsummering 9. juni 1733- 9. januar 1734	23
2.6 Sorenskriveren fikk refs fra amtmannen	24
2.7 Ekstrating 15. juli 1734, Greipstad.....	24
2.7.1 Oppsummering, ekstrating	25
2.8 Lagting, Steigen juni 1735	26
2.9 Flukt til Sverige 1735-36.....	28
2.10 Birte og Benjamin fortsatt på frifot, allmuen irttesatt	28
2.10.1 Oppsummering juni 1735- juni 1736	29
2.11 Søknad om å få starte saken helt på nytt	29
2.11.1 Bekreftelse på at saken kan startes på nytt.....	30
2.12 Ny forklaring av Birte	30
2.12.1 Oppsummering	34
2.13 Ekstraordinært lagting, Vang 1740	34
2.13.1 ”Dømt og Afsagt” 7. mai 1740.....	37
2.14 Søknad om benådning	37
2.15 Siste rømning 1740.....	37
2.16 Henrettet	37
2.17 Familien stevnet 25.oktober 1741	38
2.17.1 Oppsummering	38
2.18 Saken sett i lys av rettsystemet på 1700-tallet.....	38
3. Kjervikmordets fremstillinger, første halvdel av 1900-tallet.....	43
3.1 Blod for Blod av Jens Solvang 1925	43
3.2 Kjervikmordet i Malangen Bygdebok av Nils A. Ytreberg	47
3.3 Tradisjon mot kilder	50
Brynjulf Bjørklids kommentar til bygdeboka, 1945	50

3.4 Oppsummering	52
4. Videreføring, fortolkning og endring	55
4.1 Røvere i Morskogen?	56
4.2 Personkarakteristikk av Birte	57
4.3 Forholdet mellom Birte og Benjamin.....	60
4.4 Kjærlighetsaspektet	62
4.5 Birte og Jens Olsen.....	64
4.6 Mordet på Jens Olsen tirsdag 9. juni 1733	66
4.7 Rømninger	70
4.8 Rettergangen.....	72
4.9 Henrettelsen.....	76
4.10 Oppsummering	79
5. Der kildene mangler, blomster fiksjonen	81
Avsluttende betraktninger og konklusjon	81
5.1 Timeglassets ståsted i forhold til primærkildene og andre fremstillinger.....	81
5.2 Kjervikmordet og historiske romaner.....	82
5.3 Muntlige fremstillinger	85
5.4 Konklusjon	88
Vedlegg I, Christian V norske lov 1687.....	92
Vedlegg II, Forordning av 16. oktober 1697 om Grove Morderes Straf	93
(i Danmark og Norge)	93
Vedlegg III, Personregister	94
Utrykte kilder	96
Trykte kilder.....	96
Litteratur om Kjervikmordet	97
Muntlige kilder.....	98
Bidragsyttere	98
Litteraturliste	99

1. Innledning

”Birte knelte med ansiktet mot nord, mot kirken og kirkestedet, der hun hadde møtt ordet så mangen en gang. Da lysnet det med ett der framme. Hun så tydelig for seg kirken og prestegården, kirkestuen, den lyse vollen. Det falt en sol over det hele, og alt rykket henne så nær. Da kjente hun noen av sine egne på kirkebakken. Der var far hennes og Gammelbesta. Der var Jens og den største gutten deres. Der var også de andre barna. Og der kom Benjamin. Hun var ikke bundet mer. Hendene hennes var fri, og hun rakte dem frem mot synet. Fjernt, fjernt, lød ordene inn til henne: Komme ditt rike! Skje din vilje, som i himmelen--! Så bøyd hun hodet mot blokken.”¹

Slik avslutter lokalhistoriker Nils A. Ytreberg sin fortelling om Birte Olsdatter i romanen *Timeglasset* fra 1952. Birte ble dømt til halshugging for å ha tatt livet av mannen sin, Jens Olsen i Malangen, Troms, i 1733. Fortellingen i romanen er basert på disse sentrale historiske hendelsene: i 1733 ble Jens Olsen myrdet. Konen hans Birte Olsdatter ble mistenkt, arrestert og dømt til døden for ugjerningen. Broren Benjamin ble henrettet sammen med henne for medvirking til mordet. *Timeglasset* er den første av mange kjente skildringer av historien om søskenparet Birte og Benjamin. Fortellingen om søsknene er kjent under flere navn: Solas Sønn og Månens Datter, historien om Kjervikmordet eller kort og godt; Birtesaken.

I de ulike fremstillingene av saken er det forskjellige momenter som er tatt med, blant annet: ulykkelig kjærlighet, strenge familieforhold, søskenkjærlighet på grensen til det seksuelle, møte med samer, mestermannens(skarpretterens) rolle, søsknenes ulike rømninger til flere steder og henrettelsesritualet på selve retterstedet for å nevne noe. Et sagn, en fortelling eller en historisk roman er ofte en sammensmelting av dramatikk og historie; av historisk virkelighet og fiksjon. Historien om Kjervikmordet har blitt kjent for folk nettopp i dette mylderet av ulike fremstillinger.

Jeg har vokst opp med denne drapssaken fra Malangen, og har etter hvert oppdagat at den fortelles i mange varianter og med ulike vinklinger. Herfra har jeg utviklet ideen til denne masteroppgaven. Jeg ønsker finne hva som står i primærkildene, for å kartlegge hvilke elementer som fortsatt fortelles og hvilke som har blitt glemt, og ikke minst hvorvidt nye motiver har kommet til.

1.2 Problemstilling, tema og avgrensning

Mitt tema for oppgaven er ulike historiske og skjønnlitterære fremstillinger av Birte Olsdatters skjebne. Hovedproblemstillingen er som følgende; *Hvordan fremstiller primærkildene saksgangen mot Birte og Benjamin Olsen, og hvordan stiller romanen Timeglasset av Nils A. Ytreberg seg i forhold til primærkildene?* Videre ønsker jeg å se på

¹ Ytreberg 1952: 325-26.

hvilken betydning eller påvirkning *Timeglasset* har hatt på senere fremstillinger av Birte Olsdatters skjebne, både muntlige og skriftlige.

Ved å jobbe med ulike fremstillinger i kronologisk rekkefølge kan jeg se vekselvirkningen mellom kilder, litteratur og muntlige fremstillinger. Jeg vil prøve å belyse intertekstualiteten mellom de ulike fremstillingene. Jeg skal undersøke hva som er historisk fakta og hva er fiksjon i fortellingene om Kjervikmordet. Etter den historiske rekonstruksjonen vil jeg være i stand til å svare på hvordan saken forløp ifølge justisprotokollene og andre primærkilder. Det er likevel viktig å ha i mente at rekonstruksjonen er basert på tilgjengelig kildemateriale og min behandling av dette. Jeg har funnet tidligere ubenyttede primærkilder, og dermed kan det fortsatt finnes kilder som jeg ikke har oversikt over. Sannheten om saken kommer jeg ikke til å finne, men jeg vil forholde meg til justisprotokollene og disse blir de historiske primærkildene for oppgaven min. Disse vil representere det samtiden mente hadde hendt.

Andre spørsmål jeg skal svare på er hva romanfortellingene og andre fiksjonsfremstillinger bygger på. Hvilke kildegrunnlag har vært brukt? Har Ytreberg blitt hovedinspirasjonen for andre fremstillinger? Jeg vil undersøke om de muntlige fremstillingene avviker fra de litterære fremstillingene. Har ulike motiver blitt endret og formet av ettertidens forfattere, fortellere og deres ståsted?

Mitt mål er å fokusere på denne saken i primærkilder, og på ikke-vitenskapelige fremstillinger av denne. På grunn av tids- og sidetallsbegrensninger kommer jeg ikke til å holde denne saken opp mot lignende historiske hendelser og fremstillinger av disse. Dette gjør jeg fordi det finnes et stort kildegrunnlag å analysere Kjervikmordet ut fra, og fordi det er flere litterære fremstillinger som beskriver saken. Dermed har jeg nok materiale til å belyse hvordan en historisk hendelse fortelles, utvikles og videreformidles i ulike fremstillingsformer.

For å kunne svare på problemstillingen må jeg gå igjennom det mest vesentlige som er skrevet om Kjervikmordet. I forbindelse med kildegjennomgangen, vil jeg sette saken inn i en rettshistorisk kontekst for å belyse sakens særegenhet i 1700-tallets rettssystem. Oppgaven vil også se på sjangeren historisk roman og hvordan disse kan forenkle, forfalske eller skape et troverdig bilde av en historisk fortid.

1.3 Oppgavens oppbygging

Oppgaven er disponert som følgende:

- I første kapittel har jeg presentert temaet, og jeg skal redegjøre for kilder og metode og teoretisk innfallsvinkel.
- Kapittel to skal gi et riss av 1700-tallets rettskultur før jeg rekonstruerer saken, og på den måten viser jeg blant annet frem nye opplysninger og tidligere ubrukte kilder. Selv om jeg ikke kan frigjøre meg fra mitt ståsted i historien i gjennomgangen av kildene, skal jeg følge kildenes kronologi og opplysninger så redelig som mulig.
- Kapittel tre tar for seg litteratur skrevet før *Timeglasset* ble utgitt i 1952. Dette gjør jeg for å undersøke hva *Timeglasset* bygger på. Kapitlet, sammen med kapittel to, danner bakteppet til analysen som følger i kapittel fire.
- Kapittel fire går tematisk gjennom noen av de sentrale motivene i de ulike fremstillingene av Kjervikmordet. Ved hjelp av analysen viser jeg hvor motivene har sitt opphav.
- I Kapittel fem trekker jeg linjene sammen. Ytrebergs *Timeglasset* blir plassert i forhold til primærkildene, og begrepet historisk roman blir drøftet. Den muntlige tradisjonen blir diskutert og til sist kommer det en avsluttende oppsummering og konklusjon.

1.4 Kilder og metode

Kilder som omtaler saken er justisprotokoller fra Tromsø Sorenskriverembete, Senja Sorenskriverembete og fra Nordland og Finnmark lagtingsembete. Diverse korrespondanse, supplikker og resolusjoner på supplikker, inngår også som kilder.² De sistnevnte kildene er hentet fra kildeserien norske tegnelser, som er lukkede brev, missiver. Disse var beregnet på enkeltpersoner eller små grupper, ikke ment for offentligheten. I arkivene er det konseptene (kladdene) til brevene som er ført inn. De står kronologisk etter ekspedisjonsdato.³ Dessuten har jeg hatt tilgang til korrespondanse mellom de ulike rettsinstansene, og korrespondanse internt i Sverige⁴.

² Navnet justisprotokoll er ikke helt dekkende for kilden. Protokoller inneholder mer enn bare justissaker. Tingbok var det opprinnelige navnet, men siden kilden i senere tid blir kalt justisprotokoller, velger jeg å bruke betegnelsen.

³ Jf Arkivverket.no. Url i litteraturliste.

⁴ Det finnes flere kilder fra Sverige. Det har også vært korrespondanse mellom Danmark/Norge og Sverige, men jeg har ikke hatt mulighet til å sjekke ut om disse eksisterer.

I følge Kjeldstadli er det tre punkter som er viktige å tenke på når en skal bruke kilder.⁵ Det første punktet er å bestemme opphavet og formålet med kilden. Teksten skal plasseres i en kontekst. Andre punkt går på å tolke det som står i kilden. Hva er det *egentlige* som kilden forteller meg? Til sist vil jeg vurdere om kilden har relevans for problemstillingen min. Disse punktene ligger til grunn for behandlingen jeg gir primærkildene mine. Disse kommer jeg inn på senere i dette kapittelet, og en grundig gjennomgang av hva kildene beretter følger i kapittel to.

Bøkene som er skrevet om Kjervikmordet skal gjennomgås, sammenlignes, tolkes og vurderes mot hverandre. Senere i dette kapittelet kommer det en presentasjon av denne litteraturen. Teaterstykket *Kjervikmordet*, skrevet av kulturarbeideren Kine Hellebust, går inn i min intertekstuelle analyse, og blir holdt opp mot litteraturen. Til teaterstykket har jeg manus og et intervju med manusforfatteren til hjelp i analysen. Denne litteraturen, som ikke hører inne under historiske primærkilder, men er tekststykker med en sammenblanding av fiksjon og historie, må behandles med litteraturkritisk metode: Jeg vil forsøke å analysere bort det som er blitt brukt som litterære grep, og dermed ikke har forankring i historien. Verkene må analyseres grundig og det er viktig å ha i bakhodet opphavstidspunktet for å se hvor inspirasjonen muligens har blitt hentet. Når jeg anvender kildekritikk på historiske romaner, må fokuset være litt annet enn når jeg ser på primærkildene. Intertekstualiteten kan komme tydelig frem ved bruke komparativ metode på de ulike fremstillingene. Historisk metode plasserer teksten i en større historisk kontekst.⁶ Litteraturforsker Liv Helene Willumsen viser i sin hovedfagsoppgave *Trollkvinne i Nord* at forfattere noen ganger bevisst velger bort informasjon som kan dokumenteres. På denne måten bør fiksjonen først og fremst leses som forfatterens stemme, og hans/hennes forklaringer blir ettertidens stempel på fortida.⁷ Dette kan føre til en misvisende historisk kontekst, fordi verkets tilblivelseskontekst og den tiden verket prøver å beskrive, blir blandet sammen. For eksempel kan Nils A. Ytrebergs 1950-tallsbok inneholde normer og verdier spesielt for epoken verket ble til i. Altså en kildekritisk sondering mellom beretning og levning.

Komparativ metode brukes til å finne likheter mellom tekstene, og mellom primærkildene og litteraturen. Å holde minst to forskjellige enheter av samme type opp mot hverandre er komparativ metode i praksis.⁸ De forskjellige delene stilles gjerne samme spørsmål, og det er også viktig å tenke på hva som faktisk kan sammenlignes. Det er viktig å

⁵ Kjeldstadli 1999: 170.

⁶ Møller Kristensen 1967: 63.

⁷ Willumsen 1984: 135.

⁸ Kjeldstadli 1999: 265.

vurdere når det er formålstjenelig å holde ulikheter opp mot hverandre. Komparasjon mellom mange enheter kan være vanskelig, derfor prøver jeg først og fremst å sammenligne primærkildene mot Ytreberg, dernest Ytreberg og andre fremstillinger.

Jeg har også samlet inn en del muntlige fremstillinger; tradisjoner i lokalmiljøet, og disse kommer jeg til å bruke for å belyse hvordan historien om Kjervikmordet blir fremstilt i dag. Problematikken ved bruk og innhenting av muntlige kilder og intervju skal jeg ta for meg litt senere i dette kapittelet.

1.4.1 Bruk av skriftlige primærkilder

Selv om jeg trolig mangler noen kilder, har jeg funnet mange spennende og hittil ukjente dokumenter. Kildene jeg har kjennskap til er helt klart de vesentligste for å belyse saken.⁹ Blant annet har jeg to viktige lagtingsreferater som synes å ha vært ukjent for de aller fleste som tidligere har behandlet saken. Primærkildene mine, er som nevnt før i kapittelet, justisprotokoller, lagmannsprotokoller, korrespondanse, supplikker og resolusjon på supplikker. Justisprotokollene ble nedskrevet av sorenskriveren, enten da tinget var over eller den ble ført fortløpende under tingsesjonen. I Christian IVs store Recess av 1643 står at tingbøker skal føres på tinget, og ikke renskrives i ettertid.¹⁰ Det var muligens et problem at det ble tatt notater underveis og renskrevet hjemme. Statsarkivar Hans Eyvind Næss mener at de ikke kunne vært skrevet på tinget grunn av den sirlige og nøyaktige skriften i tingbøkene.¹¹ Historikeren Erling Sandmo mener det motsatte: Han viser til at feil og rettinger i protokollene tyder på at de ble nedskrevet på tinget.¹² I artikkelen *Tingbøker som historisk kilde* holder likevel Næss begge muligheter åpne i det han antyder at sorenskriveren kunne redigerte innholdet i tingboken etter at tinget var avsluttet.¹³ Uansett om referatene ble skrevet ned fortløpende og i full fart, eller renskrevet i ettertid, basert på notater, kan noen detaljer ha gått tapt. Sorenskriveren var kongens embetsmann, og selv om tingbøkene kommer nært innpå allmuen, er det viktig å huske at sorenskriveren ikke var en del av dem. Han noterte det han oppfattet som viktig for saken. Særlig når sorenskriveren bruker direkte sitat i referatet kan han ha omformulert noe, og lagt ord i munnen på den som talte. Justisprotokollene kan også inneholde mangler. Noen vitneforklaringer og fremlegg ble bare nevnt, uten at de ble

⁹ Med unntak av selve henrettelsen, som det kanskje ikke fins noen kilder på. Ytreberg og Solvang hevder at enkelte dokumenter gikk tapt da det Moursundske arkiv brant. Jeg kan ikke avvise påstanden. Det kan hende henrettelsen ble nedtegnet i kirkeboka, den eldste bevarte kirkeboka for Tromsø er fra 1753.

¹⁰ Martinsen/Sandvik 1991: 5.

¹¹ Refereres hos Sandvik 2002: 12.

¹² Sandmo: 1999: 39

¹³ Næss i *Heimen* 4/1981.

gjengitt, og dermed kan argumentasjon og dokumentasjon ha gått tapt.¹⁴ Historiker Bodil Chr. Erichsen peker på at det er to lag i justisprotokollen man må være oppmerksom på: For det første, var vitneforklaringene sanne, eller ble det vitnet falskt? For det andre; ble alt ført nøyaktig av sorenskriveren? Hun mener at man likevel kan stole på justisprotokollene, siden tinget skjedde i offentligheten og at det som ble fortalt og nedskrevet hadde tyngde i de anerkjente fakta.¹⁵

Alle primærkildene mine er skrevet med gotisk håndskrift, og dette resulterte i en tidkrevende transkribering. Noen kilder har jeg transkribert selv, og noen har gotiskekspert Per Einar Sparboe hjulpet meg med. Sparboe blir brukt både av Universitetet i Tromsø og Statsarkivet i Tromsø, så jeg regner hans transkripsjon som pålitelig. Vi har i samarbeid konferert en del av de transkriberte kildene. Registreringsentralen for Historiske Data (RHD) har også transkribert noen dokumenter vedrørende saken.¹⁶

Jeg har gått igjennom fogderegnskapene for Tromsø og Senja Fogderi (rentekammeret, RA) 1739,1740, 1741 og 1742, men fant ingen poster vedrørende Birte og Benjamin. Fengselsopphold og henrettelsen ble helst betalt av delinkventen selv, eller av saksøkeren, og da ble de sjelden registrert i dette regnskapet, selv om det kunne forekomme.¹⁷ I dette tilfelle var det trolig stiftskriveren Michel Hvid, på landeieren Baron de Petersens vegne, som måtte ta regningen.

Heller ikke i Ytrebergs privatarkiv (SAT) fant jeg noen dokumenter som kunne kaste lys over arbeidet han gjorde i forbindelse med Kjervikmordet.

1.4.2 Bruk av muntlige kilder

Jeg har foretatt innsamlinger av tradisjonsmateriale, eller kanskje mer treffende; innsamling av muntlige fremstillinger slik de fortelles i dag. Feltarbeidet pågikk i Malangen over flere perioder i 2007 og 2008. Dermed er det på sin plass med noen refleksjoner rundt denne typen materiale. Professor i historie, Knut Kjeldstadli, definerer muntlige kilder som minne, noe som har overlevd i hukommelsen. Det kan være tradisjon og beretninger som har overlevd i flere generasjoner. Det er to typer muntlige kilder; minner og tradisjoner.¹⁸ Mine kilder vil gå under definisjonen tradisjon, fordi det ikke er noe selvopplevd, men en tradisjon som er fortalt

¹⁴ Erichsen 1993: 11-12.

¹⁵ Erichsen 1993: 12.

¹⁶ Allerede før jeg startet på denne oppgaven, hadde RHD lagt ut enkelte av kildene fra Birtesaken på nettet. Se url i litteraturlisten.

¹⁷ Erichsen 1993: 14.

¹⁸ Kjeldstadli 1999: 152.

igjennom flere generasjoner. Jeg vil undersøke om tradisjonen har blitt tradert, eller om det som blir fortalt kan være påvirket av Ytrebergs tekster.

Historikeren Kari Myklebost reiser en problemstilling i sin hovedfagsoppgave som sier at en umiddelbar innvending mot bruk av muntlige kilder er hvilken verdi et enkelt individs oppfatning av det som fortelles har for en historiker. Det jeg er ute etter i min oppgave er nettopp det; hvordan formidler individer historien om Kjervikmordet? Mitt intervjumateriale er kanskje ikke helt representativt for alle fremstillinger, men sier noe hvordan denne historien blir fortalt i dag, av folk som bor eller har røtter i Malangen. Tradisjonen viser hvilke elementer som lever videre.

I samtale med intervjuobjektet kan forskeren bli oppmerksom på nye sider som må undersøkes. Kjeldstadli skriver: ”sjølve intervjuet blir en del av forskningsprosessen.”¹⁹ Gjennom informantene ble jeg klar over nye aspekter ved historien som måtte undersøkes. En fare ved å hente inn muntlige fortellinger kan være at de kun gir meg et referat av hva som er nedskrevet i de historiske romanene. Romanene kan ha hatt så stor påvirkningskraft at de har overtatt for, og blitt til selve sagnet. Et eksempel på dette er en av mine åpenhjertige informanter; da jeg ankom hjemmet hennes var det første hun sa: ”Her er bygdeboka, der står alt det vi vet”.²⁰ Senere i intervjuet kom det frem mye annet jeg var interessert i, men det at de var klare over på påvirkningen fra bygdeboka var et moment å merke seg.

Hvilken rolle skal jeg som intervjuer ha? Hvilke premisser skal gjelde for informanten, og hvilke for meg? Det fins flere teorier på dette. Nyere historieteorier hevder at intervjueren skal ha en medskapende rolle. Intervjueren skal gi av seg selv, ved å delta og skape relasjoner vil man kunne oppnå et åpent og godt intervju. Eldre intervjuetradisjoner hevder at intervjuene helst skal ha form av monolog, der informanten helst skal snakke uforstyrret. Dette fordi det er umulig å ikke påvirke informanten i noen slags retning.²¹ Jeg har valgt en middelvei mellom disse to teoriene. Jeg har prøvd å skape tilhørighet i og med at jeg kommer fra samme lokalmiljø, og jeg har latt informantene mine velge tid og sted slik at de føler seg trygge i situasjonen. Utover dette har jeg stort sett latt informantene styre samtalen selv. Jeg ba om å få høre historien om Birte, og lot informanten fortelle. Når noe var uklart, stilte jeg spørsmål, men var mest passiv og tilbaketrukket. Jeg valgte ut informanter fra forskjellige grupper og kriterier. Det som var felles var at de kjente til sagnet, og at de hadde røtter i Malangen. Jeg har samlet inn 11 ulike fremstillinger. Både grad av grundighet, og

¹⁹ Kjeldstadli 1999: 193.

²⁰ Informant 2K 13.05.07.

²¹ Myklebost 2002:62.

detaljrikdom varierer i fremstillingene jeg har samlet inn. Alderen på informantene spenner fra 16 til ca 90 år. Jeg har latt informantene fortelle historien slik de ville fortalt den til hvem som helst, dette klarte jeg ved å være tilbaketrasket, men nysgjerrig.

Ved å snakke med informanter kan en avdekke "lokale sannheter". Gjennom intervjuer har jeg funnet ut en del "sannheter" som det ikke stilles spørsmål ved i lokalmiljøet. Et eksempel er henrettelsesstedet. Alle informantene jeg har snakket med har fortalt at det skjedde på Ryøya. Primærkildene er, så langt jeg har oversikt over, tause når det gjelder rettersted.

Det å fortelle kan virke identitetsskapende og forklarende, og et av målene mine er å vise hvordan lokalmiljøet bruker Birtes historie til å søke tilhørighet og identitet.²²

1.5 Forskningsstatus, teori og relevant litteratur

Jeg kjenner ikke til annet forskningsmateriale som går like dypt i Birtes sak som jeg gjør med dette arbeidet, og det er trolig ikke så mange som har tatt for seg en lignende historisk hendelse. Det er flere som har forsket på samspillet mellom historie og fiksjon. I Norge kan jeg nevne blant andre Anne Birgitte Rønning, Hanne Willumsen, Bjarne Hodne og Hege Gundersen. Jeg plasserer meg i en forholdsvis ny tradisjon som peker på nye sider ved historiefaglige fremstillingsmåter, med fokus på historieformidling og bevissthet; Gundersen peker på at det har vokst frem en ny interesse for historie som et kulturprodukt.²³

Noen av Tingbokprosjektet ved Universitetet i Oslos utgivelser er relevante for meg. Dette gjelder spesielt Bodil Chr. Erichsens *Kriminalitet og Rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet*, hovedoppgaven, utgitt i 1993. Hun ser på type forbrytelser, og ulike straffemetoder og mentaliteten som lå bak straffen. Hennes gjennomgang av primærkilder og rettsystemet er interessant for min oppgave, da jeg skal belyse straffementaliteten som lå bak behandlingen av Birte og Benjamins sak.

Ulf Nilsens hovedfagsoppgave, utgitt på Tingbokprosjektet i 2002: *Lov og Rett, sosial kontroll eller lokal styring*, er også betydningsfull for meg. Oppgaven handler om Astafjord på 1700-tallet og hvordan bygdetinget fungerte. Jeg bruker denne oppgaven til hjelp til å belyse samfunnet i Nord-Norge og tingets funksjon. Dette har betydning for å kunne se saksgangen i en større rettshistorisk kontekst.

Den antatt første i Norge til å gjøre en studie, som ligner på min, var Knut Liestøl med avhandlingen *Norske Ættesoger*, utgitt i 1922. Målet hans var å sammenligne ulike sagn og

²² David Lowenthal er en av samfunnsviterne som skriver om dette jf Myklebost 2002: 147.

²³ Gundersen 2005: 61-62.

kontrollere sannhetsinnholdet med primærkilder som rettsdokumenter og lensregnskaper.²⁴ Han konkluderer med at enkle fakta, slik som stedsnavn og personer, har eksistert, mens motiver og hendelser som er i forbindelse med sterke følelser, ofte er preget av diktning. Dette er motiver det kan være lett å leve seg inn i, eller la seg inspirere av. Jeg skal se om det samme gjelder min sak, særlig med tanke på de historiske romanene og den muntlige fremstillingen. Liestøl konkluderer med at historiske sagn på det meste kan holde seg levende 400 år. Sagnet om Kjervikmordet er til å stole på, om vi bruker hans tidsramme. Pr. 2008 er ikke utgangspunktet for sagnet mer enn 275 år. Dette begrunner han med at når et sagn fortelles vil tilhørerne ofte kjenne historien. ”Dersom ein ikkje fortel rett, vil dei andre mæla imot”.²⁵

Bjarne Hodne skrev avhandlingen *Personalhistoriske Sagn – en studie i kildeverdi* i 1973. Avhandlingen er en undersøkelse om hvor mye folkelige tradisjoner kan fortelle om historiske hendelser. Han ser særlig på drapssaker, og hans teorier har betydning for mitt arbeid. Hodne plasserer seg i en utførlig folkløstisk vitenskapstradisjon, hvor slike undersøkelser har blitt gjort i lang tid. Sagnet om Kjervikmordet er et personalhistorisk sagn. Det er sagn som kan undersøkes med episoder som kan tid- og stedfestes.²⁶ Problemet når en undersøker sagn som det er skrevet litteratur om, er at i stedet for å huske sagnet kan hukommelsen blande sagn og litteratur. Har dette skjedd med sagnet om Kjervikmordet? Kan jeg da i det hele tatt komme på sporet av den opprinnelige måten å fortelle det på? Det ene jeg kan finne ut er i alle fall hvordan primærkildene belyser saken, og konfrontere kildene med ettertidens traderinger. Den eldste litteraturen er det nærmeste den gamle sagntradisjonen jeg kommer, mens det som fortelles i dag må kalles muntlige fremstillinger.

Liv Helene Willumsens hovedfagsoppgave *Trollkvinne i nord i historiske kilder og skjønnlitteratur* fra 1984 handler om ulike fremstillinger av trollkvinner. Birtehistorien blir berørt i et avsnitt, med utgangspunkt i *Timeglasset*, men sett fra en helt annen vinkel som ikke er veldig relevant for meg, fordi hun ser mest på mestermannens kone i oppgaven. Teoridelen i avhandlingen hennes er derimot av interesse siden hun jobbet med det samme som jeg gjør; å sammenligne primærkilder med skjønnlitterære verk.

Hege Gundersens doktoravhandling *Historisk og fiktivt. En studie av tv-seriene Heimat, Matador og Vestavind* fra 2005 ser på forholdet mellom historien og fiksjon i tv-serier. Formatet Gundersen ser på er forskjellig fra det jeg skal undersøke, likevel kan jeg få

²⁴ Jf Hodne 1973: 7.

²⁵ Liestøl 1922: 162.

²⁶ Hodne 1973: 25.

både momenter og metoder fra hennes avhandling. Selv om det er en avstand mellom historiske tv-serier og historiske romaner, er disse beslektet. Både historiske filmer og tv-serier er ofte dramatiseringer av historiske romaner.

Anne Birgitte Rønnings doktoravhandling *Historiens diskurser. Historiske romaner mellom fiksjon og historieskriving* fra 1995 handler om sjangeren historisk roman. Hun undersøker hvordan historien bringes inn i historiske romaner. Jeg vil se på hvordan historiske hendelser blir fremstilt, og hva som blir presentert som historiske hendelser i historiske romaner. Hennes forskning gir meg et godt redskap til å forstå historiske romaners metoder og måter å bruke historien på.

Doktoravhandlingen *Voldssamfunnets undergang* av Erling Sandmo fra 1999 gir et godt bilde av dagliglivet på 1600-tallet, og jeg kan dermed trekke noen linjer fremover til tidlig 1700-tall. Jeg kan imidlertid mest støtte meg på hans innledning hvor han snakker generelt om rettsystemet og hvordan de ulike instansene og aktørene fungerte. Hans historieteoretiske innfallsvinkler til kriminalitet i Norge på 1700-tallet finner jeg både fruktbare og relevante for mitt arbeid. Han peker både på mentaliteten som lå bak straffeutmålingen og hvordan vold og kriminalitet ble oppfattet i samtiden.

Seniorforsker ved Rigsarkivet i København, Tyge Kroghs bok *Opplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffer i 1700-tallets første halvdel* fra 2000 bringer frem innsikt til rettssystemet i tidlig nytid og han trekker linjer både langt frem og tilbake. Hans bok gir en god forståelse av det rettsystemet som behandlet og dømte Birte og Benjamin Olsen. Han skriver også om bestialske henrettelser og diskusjonen om disse på 1700-tallet.

1.6 Presentasjon av forfattere og litteraturen om Kjervikmordet

Det er flere som har skrevet om saken, og i dette underkapittelet skal jeg presentere de som har blitt gjenstand for behandling i oppgaven. Verkene gjennomgås kronologisk etter utgivelse. Blant annet kommer jeg også til å sjangerbestemme verkene.

Jens Solvang (1867-1958) skrev i 1925 *En skisse fra Malangens eldre tider- Blod for Blod*. Denne skrev han som en avisartikkel for *Tromsø*.²⁷ Solvang var fra Kvaløya utenfor Tromsø. Han har blant annet skrevet mye i *Hillesøy Bygdebok*. Han var medforfatter på *Kulturbilder fra gamle Hillesøy*, sist trykket i 1988. Solvangs artikkel er den eldste teksten jeg har som omhandler Birte og Benjamins skjebne. Solvang har lest flere kilder, også referatet fra lagtinget på Steigen i 1735.²⁸ Solvang skriver en blanding av en historisk tekst, med

²⁷ Artikkelen ble gjentrykket *Årbok for Malangen og Balsfjord historielag* i 1991.

²⁸ Han er trolig den eneste av forfatterne, som blir behandlet her, som har lest lagtingsreferatet.

utgangspunkt i kildene, samtidig som han trekker inn muntlige tradisjoner og trolig egen fantasi.

Nils A. Ytreberg (1896-1978) kom fra Tromsø. Han var kunstmaler, utdannet lærer og jobbet som historiker. Bøkene som er av interesse for meg er *Malangen Bygdebok* fra 1943 og romanen *Timeglasset* fra 1952. I bygdeboka gir han et kort, men likevel fylldig sammendrag av Kjervikmordet. Det er tydelig at Ytreberg har lest i justisprotokollen, men han mangler like fullt en del kilder. Min hypotese er at både bygdeboka, men først og fremst romanen har blitt selve grunnsteinen i historien om Kjervikmordet de siste årene.

Brynjulf Bjørklid (1880-1946) kommenterte i 1945 Ytrebergs fremstilling i *Malangen Bygdebok* i artikkelen "Kjærvikmordet" i *Håløygminne*. Her pekte han på at tradisjonen slett ikke var i samsvar med slik Ytreberg fremstilte saken. Han bygger fremstillingen på bestefarens fortellinger. Bjørklid var en aktiv skribent i *Håløygminne* i lang tid. Denne artikkelen behandles som en muntlig kilde fordi den kun bygger på muntlig overlevert tradisjon.²⁹

I 1981 ble bygdeboka *Balsfjorden og Malangens Historie* av Ole Anders Hauglid utgitt. Her ble Ytrebergs sammendrag fra 1943 gjentatt ordrett. Dermed kommer jeg ikke til å bruke denne boka noe særlig, med unntak av å vise til noen eksempler på at Kristensen, som jeg kommer inn på senere, har hentet karakterer til sin roman *Solas Sønn og Månens Datter* fra Hauglids bygdebok. Jeg never denne boka for å peke på at historien om Birte Olsdatter er såpass viktig i lokalhistorien i Malangen at den ble presentert i de to utgitte bygdebøkene der.

I 1992 og 1993 utkom Kjell Kristensens roman *Solas Sønn og Månens Datter* i to bind. Disse ble lagt til grunn for en tv-serie med samme navn. Kristensen er en veletablert forfatter, med akademisk bakgrunn. Han har jobbet mest med teater, men har også skrevet flere skjønnlitterære verk. Boken og tv-serien har fått mye oppmerksomhet, og er kanskje årsaken til at så mange har hørt om Birte og Benjamin.³⁰ Jeg har ikke fått tak i Kristensen for å få vite hvilke kilder han brukte da han skrev romanen, men gjennom kjennskap til andre tekster, spesielt av Nils A. Ytreberg, mener jeg at jeg har klart å analysere meg frem til hvilke kilder og beretninger som ligger til grunn for hans fremstilling.

Kine Hellebust skrev i 2003 et teaterstykke kalt *Kjervikmordet*. Jeg kommer ikke til å behandle dette i noen stor grad, fordi som teaterstykke er det vanskelig å sammenligne med de

²⁹ Dette fordi han forklarer selv at han bygger på morfarens fortelling

³⁰ Når jeg presenterer saken som *Solas Sønn og Månens Datter*, da vet de fleste hva jeg mener. Dette er på grunn av at de to bindene ble dramatisert av NRK og ble vist i fire episoder høsten 1993. Andre opplag av romanen utkom i 1994.

andre tekstene, men jeg kommer til å vurdere noen av motivene og fakta som hun presenterte. Stykket ble spilt i Malangen, på Senja, Sørfjorden og på Kulturhuset i Tromsø høsten 2003.

I 2005 kom konservator ved Tromsø Museum og musikkforsker Ola Graff med boka *Av det raudaste gull: tradisjonsmusikk i nord*, med et kapittel som omhandler *Birtesangen*; ”For Syndens Skyld Jeg Lide Maa”.³¹ Først og fremst er Graff interessert i sangen, som tradisjonen sier, har overlevd siden Birtes tid. Han forteller kort historien om hennes skjebne. Graff har fått tak i kilder fra Sverige, og tilfører dermed noe nytt i fortellingen. Disse kildene fikk jeg overlevert av Graff i juni 2007. Graffs fremstilling er en populærvitenskapelig artikkel.

Gunnar Adrian Skogan forsøkte med romanen *Brynhild Olsdatter – den andre jenta* i 2006 å belyse historien fra en annen synsvinkel. Han skriver om Kjervikmordet, sett med Birtes søsters øyne. Skogan er lokalforfatter, og kommer selv fra området Birte vokste opp. Han har også vært redaktør for *Balsfjord Kirke 150 år*, som ble utgitt i 2006. Romanen hans bærer preg av et ønske om å fremstå som en historisk roman, og han kommer med flere tilsynelatende faktaopplysninger. Romanen ble gitt ut på eget forlag, og har trolig ikke rukket å få mye publisitet ennå. Jeg har intervjuet Skogan om romanens tilblivelse.

Ytreberg, Kristensen og Skogan prøver alle å høre inn i kategorien *historisk roman*. Jeg skal kort komme med en definisjon av begrepet og komme med noen kritiske bemerkninger angående sjangeren.

1.7 Sjangerdefinisjon av historiske romaner

Fordi jeg skal analysere flere romaner som gir inntrykk av å være historiske romaner, vil jeg drøfte begrepet noe. *Timeglasset*, som den litterære analysen tar utgangspunkt i, fremstår i aller høyeste grad som en historisk roman.

Vanligvis er historiske romaner kun blitt brukt som koloritt til historiefaglige fremstillinger. Dette fordi det knytter seg kildekritiske begrensninger til bruken av dem. I gjennomgangen som følger vil jeg vise hvorfor kan være problematisk å bruke romaner som grunnlag for å forstå historien. Om historiske romaner kan være en inngangsport til videre søken etter det som har hendt, skal jeg vurdere i avslutningen av oppgaven.

Kategorien historisk roman er ikke gitt, det kan bety flere ting, og peke på vidt forskjellige romaner. Er Sigrid Undsets romaner om Kristin Lavransdatter historiske? Hva med gamle klassikere, skrevet i en annen tidsepoke, er de historiske? Anne Birgitte Rønning

³¹ Jeg kommer ikke til å gå inn på selve sangen mye i denne oppgaven, men denne artikkelen viser at ulike aspekter ved Birtes historie lever videre i forskjellige former.

reiser en del spørsmål i forbindelse med sin doktoravhandling om historiens diskurser, der hun peker på at for å definere en historisk roman må man først spørre hva den avgrenser seg mot. Hennes svar er at det historiske stoffet avgrenser romanen fra andre romaner.³² Hun valgte å plassere historiske romaner i skjæringspunktet mellom romaner og historieskrivning. Historiske romaner blir mellomting en mellom fiksjon og historie. Neste spørsmål blir hvilken betydning har det historiske stoffet? Setter det bare rammen, eller blir karakterene navngitte som historiske personer? Historien må tidsplasseres, enten ved karakterer, kjente hendelser eller ved å plassere settingen i en virkelighet som *har vært*, men ikke lengre er.³³ Historiske romaner er helt avhengige av en ”ytre virkelighet”. ”Som utsigelse kan den historiske romanen bestemmes som en fiktiv fortelling, som er modellert over historieskrivingen (en fortelling over fortidige hendelser, med pretensjoner om å være sann).”³⁴

Selv om en historisk roman avgrenser seg fra andre romaner, må den også avgrense seg fra faglitteraturen. Det skal skilles mellom historisk fortelling og fortellende historie.³⁵ Dette kan gjøre det vanskelig for historikere å godta historiske romaner, fordi sett fra en historisk vinkel kan det være lett å dømme historiske romaner *for strengt*. Forfatteren Dag Solstad skrev artikkelen ”diktning er ikke historie og historie er ikke diktning.”³⁶ Etter å ha gitt ut den historiske romanen *Aker, Medaljens Forside* ble han kritisert av flere historikere for ikke å ha jobbet grundig nok med kildene, for å ikke ha stilt de rette spørsmålene, eller ikke sette fortellingen inn i en grundig kontekst.³⁷ Solstad svarte med å påpeke at det som er viktig for en forfatter ikke trenger være viktig for en historiker. Mens hendelser som en historiker ser på som gode illustrasjoner på det de beskriver, noe som kan fargelegge historien, ser en forfatter på som *det viktigste* i fortellingen. Han peker på at emnet han skriver om er historisk, og må behandles deretter, men blir behandlet av en forfatter av en historisk roman og ikke av en ”liksom-historiker”.³⁸ Som Solstad poengterer kan ikke historiske romaner likestilles med en historisk fagtekst, men det at fremstillingsformere kan krysses gjør det vanskelig å lese historiske romaner, særlig for historikere som først og fremst leser kildekritisk. Siden jeg skal vurdere hva som kan etterprøves i kildene, i romanene jeg skal analysere, vil jeg lese romanene med kildekritiske øyne. Jeg kan da komme til å bedømme romanen på felt som romanforfatteren ikke hadde intendert.

³² Rønning 1996: 52.

³³ Rønning 1996: 50.

³⁴ Rønning 1996: 54 Rønnings videreutvikling av Linda Hutcheons teori ”I would define historical fiction as the which is modelled on historiography” Hutcheons *A poetic of Postmodernism*, 1988.

³⁵ Ringdal 1992: 15.

³⁶ Solstad 1992: 34.

³⁷ Solstad 1992: 39-40.

³⁸ Solstad 1992: 36-40.

Felles for alle typer romaner er de fiktive fortellingene. Det som er særegent for historiske romaner er at den skal være modellert over historiske hendelser, for å fremstå som troverdig. Professor i engelsk og sammenlignende litteratur, Linda Hutcheon, og professorer i sammenlignende litteratur Marina Allemano og Elisabeth Wesseling har alle kommet med definisjoner på historiske romaner.³⁹ De er alle enige om at romanene består av to plan eller aspekter.⁴⁰ Rønnings definisjon bærer også preg av tolagsromaner. De er i skjæringspunktet, og er avhengige både av fiksjonen for å gi liv til historien, men også av den historiske diskurs.⁴¹

For å vurdere om romanene jeg har analysert passer inn i definisjonen på historiske romaner må jeg definere sjangeren. Min presisering henter inspirasjon fra Rønnings definisjon, og fra *Litteraturvitenskapelig leksikons* begrensning av begrepet: "historiske romaner er en undersjanger av romanen, som ikke bare henter sine hendelser og personer fra historien, men i tillegg lar historiske hendelser og tidstypiske spørsmål prege hovedpersonene og den narrative fremstillingen."⁴² Min definisjon blir da:

En historisk roman ligger i skjæringspunktet mellom fiksjon og historie, med vekt på historiske hendelser og historiske fakta. De skaper en tillit til at det de presenterer er bygd på historiske hendelser, og de plasserer seg klart i en historisk kontekst.

Det er ikke alle som er enige i en så klar definisjon av historiske romaner. Hege Gundersen skriver i sin doktoravhandling i medier og kommunikasjon at de historiske referansene bare peker tilbake på seg selv når de inngår i en fiksjon. De peker ikke på den opprinnelige historien. Hun skriver videre at det har blitt pekt på at en fiksjon i prinsippet ikke er refererende, men at de *kan* være det.⁴³ Dette synet på fiksjon og historie krever enda mer av leseren. For å få tak i historien, må man hele tiden ha i bakhodet at historiske referanser ikke trenger å være korrekte. Gundersen viser også til Paul Ricoeur og Dorrit Cohn som har litt andre synspunkter på historiske romaner: Cohn mener alle romaner kan leses som historiske, selv om hun vedgår at noen romaner har større rom for historiske hendelser enn andre. Ricoeur mener at historiske referanser er problematiske, men at den fiktive fortellingens stadige tilbakevending til *virkelige hendelser*, gjør at historiske romaner avgrenses fra ren diktning.⁴⁴

³⁹ Allemanos *Historical Portraits and Visions*, 1991, Hutcheons *A poetic of Postmodernism*, 1988 og Wesselings *Writing History as a Prophet: Postmodernist innovations of the historical novel*, 1991, ifølge Rønning 1996: 54

⁴⁰ Rønning 1996: 54.

⁴¹ Rønning 1996: 55.

⁴² *Litteraturvitenskapelig leksikon* 1997: 101.

⁴³ Gundersen 2005: 69.

⁴⁴ Gundersen 2005: 71.

2. Narrativ rekonstruksjon av saksforløpet

2.1 Historisk bakteppe; 1700-tallets rettsystem og ulike begreper

For å forstå saksgangen og innholdet i arkivmaterialet er det en del begreper, ord og uttrykk som skal defineres og forklares. I dette avsnittet kommer jeg samtidig til å presentere de ulike lokale rettsaktørene. For å vise hva primærkildene sier om saken, er en rekonstruksjon nødvendig.

- **Bygdetinget.** Rettsaken mot Birte og Benjamin utspilte seg på bygdetinget, først og fremst på Greipstad, men også på Vang, og protokollene fra bygdetinget (hjemtinget) er hovedkilden min. Der ble kongens kunngjøringer opplest og nedskrevet. Søksmål, straffe- og sivilsaker ble tatt opp.⁴⁵ Både eiendomsoverdragelser, kontrakter og kunngjøringer ble tinglyst. Skatteinnkreving forgikk også der. Det var ofte to eller tre ting i året: Sommer- og høstting, og ekstrating kunne også forekomme. Hvor ofte det ble avholdt var avhengig av hvor mange, og hvilke saker som ble stevnet.⁴⁶ Like mye som tingsamlingen var statens måte å holde kontroll på lokalsamfunnet, var det et sosialt møtested. Statsmakten satte eksempel på hvordan de ønsket at folk skulle leve ved innstevninger og domsfullbyrdelse.⁴⁷ Offentlige straffer kunne bli eksekvert i tilknytning til tingsesjoner.
- **Delinkventer** er tiltalte som sitter i forvaring i påvente av endelig dom/straff. Jeg kommer til å omtale Birte og Benjamin for delinkventer, i tråd med primærkildene.
- **Fogdens** funksjon var noe tilnærmet politimyndighet. Han var embetsmann med blant annet ansvar for å kreve inn skatt og bøter.⁴⁸ Fogden Andreas Tønder på Vang hadde Birte og Benjamin i forvaring. Han førte både saken under tinget og sto for bevisinnsamling og forhør.
- **Sorenskriver** kommer fra ordet svoren(ed) skriver. Kongen ga allmuen en skrivekyndig mann allerede i 1591 for å hjelpe bøndene å dømme på tinget.⁴⁹ Han ble etter hvert meddommer på tingene. Kong Christian Vs norske lov av 1687 gjorde at sorenskriveren ble enedommer i de fleste rettssaker. De to sorenskriverne som hadde med denne saken å gjøre var Asmus Rosenfeldt (1706-1744), Greipstad, og Jørgen Kiærsgaard,(1730-1751) Gibostad.⁵⁰

⁴⁵ Hansen 2003: 389.

⁴⁶ Sandvik 1992: 85.

⁴⁷ Hansen 2003: 389.

⁴⁸ Sandvik 1992: 84.

⁴⁹ Nilsen 2002: 40.

⁵⁰ Årstallene er hentet fra Arkivkatalog over Tromsø og Senja Sorenskriverembete, katalog nr 42, SAT

- **Lagmannen** ledet lagting, ankeinstansen for bygdetinget. Frem til 1797 kan vi snakke om lagmenn i denne sammenhengen. Thomas Bredahl var, frem til sin død i 1738, den lagmannen Birte og Benjamin måtte forholde seg til.⁵¹ Lagmannen holdt til på Steigen i Nordland. På den tiden skulle alle draps- og æressaker ankes inn for lagmannen. Dette fungerte som en sikkerhet for de dømte. Lagmannen skulle overprøve bygdetingets dom, og det hendte oftere og oftere at lagmannen ikke godtok dommene fra bygdetinget. Lagmannen fikk en utdannende rolle for sorenskriverne, ved å sette eksempel på hvordan det skulle dømmes.⁵² Fra 1735 skulle embetsmenn ha embetseksamen, og lagmannens overprøvende rolle var et ledd i å gjøre sorenskriverne bedre rustet til å dømme i vanskelige saker.
- **Amtmannen** var kongens mann i amtet, han styrte forvaltningen. I dag kan tittelen sammenlignes med en fylkesmann. I Birte-saken var Owe Schieldrup amtmann. Han hadde oversyn med alle bygdetingene og var overordnet andre embetsmenn som, sorenskriveren og fogden. Amtmannen var bindeleddet mellom folket på den ene siden, og den lokale og sentrale øvrigheten på den andre. Owe Schieldrups gård, Storfosen, ligger utenfor Trondheim, men han oppholdt seg trolig mest i Bodø, da amtmannen skulle holde til der.

2.1.2 Rettsystemet

Rettsordenen hadde gått gjennom en del endringer frem til midt på 1700-tallet. I 1590 ble instansordningen innført.⁵³ Sorenskriverembetet ble, som nevnt, opprettet i 1591, først som protokollfører, fra 1634 med dommerfunksjon, og fra 1687 enedommer, med unntak av i draps- og æressaker, da skulle han dømme sammen kodifiserte bisittere.⁵⁴ På 1700-tallet kom rettskulturen i søkelyset i Danmark/Norge. Fokuset endret seg blant annet til utdanning og kompetansen til embetsmenn. Øyrehagen Sunde ser dette som at rettsordenen gradvis utviklet seg til å bli et rettsystem på 1700-tallet.⁵⁵ Fra 1687 var det obligatorisk appell til lagmannen når det gjaldt livs- eller trolldomssaker.⁵⁶ Tvungen appell til lagmannen for alle som ble dømt til døden kom med Rettspleieforordningen 1719.⁵⁷ Denne forordningen gjaldt altså Birtes sak. Tvungen appell var helt vesentlig for styresmaktene, for bare slik kunne de avdekke irregulær og ulovlig dommeratferd. Dette skulle føre til at sorenskriverne fikk mer kompetanse til å

⁵¹ Falkanger 2006: 156

⁵² Øyrehagen Sunde 2005: 202.

⁵³ Øyrehagen Sunde 2005: 199.

⁵⁴ Sandvik 1992: 91

⁵⁵ Øyrehagen Sunde 2005: 25.

⁵⁶ Næss 1994: 66.

⁵⁷ Sandvik: 1992: 101.

dømme riktig. Formålet var å styrke rettssikkerheten og få slutt på vilkårligheten i den lokale rettspleien. Appellforordningen av 1722 krevde at saken skulle prøves fullt ut av lagmannen, dermed var det nødvendig å føre fullstendige referater fra bygdetinget, slik at lagmannen hadde grundige referater å sette seg inn i.⁵⁸ For oss betyr det at detaljrikt arkivmateriale er bevart. Med Rettspleieforordning II av 1735 fikk de som ble tiltalt i saker der dødsdom var den sannsynlige dommen, krav på prokurator (forsvarer). Fra da av skulle saken til alle som ble dødsdømt inn for kongen, før dommen kunne utføres.⁵⁹ På denne tiden ble sakene nøye kontrollert av lagmannen, og mange saker ble avvist.⁶⁰

I opplysningstiden, med den følgende sekulariseringen, forsvant noe av motivasjonen til å bruke straff til *skrekk og advarsel*. Montesquieu var en av filosofene som tok til ordet mot bruk av dødsstraffer. Han påpekte at straffene ikke fungerte hensiktsmessig.⁶¹ Begrunnelsen for straffene var opprinnelig at de skulle fungere som eksempel og være forbedrende. På 1700-tallet var ikke straffene like brutale som på 15- og 1600-tallet. Likevel var det lovpålagt skjerpelser for grove forbrytelser.⁶² Den første halvdel av 1700-tallet bar preg av mentalitetsendringer innen rettspleien. Dette vises gjennom praksisen av dødsdommer, og at bestialske dødsstraffer gradvis forsvant.⁶³ Den siste, og mest kjente, som ble dømt etter eldre prinsipper var Johann Friedrich Struensee i København i 1772. Hans høyre hånd ble først hugget av, før hodet ble det samme. Kroppen ble partert og lagt på steile, hodet og hånden satt på stake.⁶⁴ Hodet hans ble stående på staken i minst to år.⁶⁵

Det viktigste å ha i bakhodet når jeg går gjennom saksgangen, er at rettssystemet på den tiden var i endring, og folk uten utdanning var i ferd med å bli erstattet av kunnskapskompetente embetsmenn. Kompetansestrid og usikkerhet i forhold til korrekt rettsprosedyre er sentrale trekk ved denne saken.

⁵⁸ Øyrehagen Sunde 2005: 202.

⁵⁹ Krogh 2000: 64.

⁶⁰ Krogh 2000:70.

⁶¹ Øyrehagen Sunde 2005: 252-253.

⁶² Krogh 2000: 250.

⁶³ Øystein Rian reiser imidlertid spørsmålet om straffene ble mer humane på 1700-tallet. Å bli dømt til livsvarig straffearbeid, livsødeleggende straff, lager linjer frem mot konsentrasjonsleirer poengterer han. Rian i Winge 1992: 107.

⁶⁴ Øyrehagen Sunde 2005: 252.

⁶⁵ Krogh 2000: 324.

2.2 Saksgangen fra ca 9. juni 1733 til 10. juni 1741

Rettergangen mot Birte og Benjamin var en stor hendelse i Malangen, og må ha fått enorm oppmerksomhet i lokalsamfunnet. Denne oppmerksomheten har vedvart, og igjennom neste og følgende kapitler skal jeg redegjøre for, og vise hvordan andre har forklart hendelsene, og hvilke følger det fikk. For å kunne belyse romanene og se vekselvirkningen mellom ulike tekster og fremstillinger er det en ting som tidlig må klargjøres: Jeg vil undersøke om Ytreberg bygger på primærkildene eller egen diktning. Derfor skal jeg fortsette med å kartlegge hvordan primærkildene antyder hendelsene. I resten av dette kapittelet skal jeg gå igjennom primærkilder som omtaler Kjervikmordet. Jeg skal følge kronologien, men da noen kilder peker langt tilbake i tid kan kronologien bli brutt opp i noen tilfeller. Dette blir den første rekonstruksjonen med flere utfyllende kilder, og som kommer nærmest de historiske hendelsene. Jeg kommer til å forklare noen hendelser slik at rekonstruksjonen blir mer leservennlig og sammenbindende. Kildene har da allerede vært igjennom en fortolkning. Det skal poengteres at å rekonstruere virkeligheten ikke er mulig, men dette blir så nært det er mulig å komme ut fra den kildetilgangen jeg har kjennskap til.

Hovedpersonene i historien er som tidligere nevnt; Birte Olsdatter og Benjamin Olsen.⁶⁶ Birte ble født omtrent 1709 i Aursfjorden i Malangen. Faren var Olle Knudsen født 1637.⁶⁷ Moren het Karen Andersdatter. Hun må ha vært mye yngre enn ektemannen sin fordi Olle Knudsen var registrert som gårdsbruker i 1670. Hadde hun vært hans kone da, kunne hun ikke født barn så sent som i 1716. Karen Andersdatter var muligens hans andre kone. Birte hadde flere brødre, mest sannsynlig både hel- og halvøsken. B. Ladnes, forfatter av *Slekter i Malangen*, lister opp Knut, Simen, Anders, Peder, Kjeld, Ole og Nils. Disse var født mellom 1697 og ca 1707.⁶⁸ Både Ladnes og Skogan hevder det var en søster til; Brynhild.⁶⁹ Den yngste broren, Benjamin, var etter egen uttalelse født i 1713, men påstod senere at han var født i 1716. Prost Henning Junghans bekreftet at sistnevnte stemte. Birte hevdet at hun var halvannet år eldre enn Benjamin.⁷⁰ På grunn av motstridende opplysninger er det vanskelig å fastslå nøyaktig hvor gamle de var.

⁶⁶ Se personregister vedlagt bakerst i oppgaven.

⁶⁷ Manntall 1702. Olle Knudsen var da 65 år.

⁶⁸ Ladnes 1949. Han skriver at han har brukt kirkebøker, folketellinger, Ytreberg og Furubøhls nedtegnelser. Ikke nærmere kildehenvisninger.

⁶⁹ Jeg har ikke kildebelegning til å bekrefte denne opplysningen hos Ladnes.

⁷⁰ JP2f 164-165.

2.3 Jens forvant, Birte ble mistenkt

Historien startet med at Jens Olsen ble meldt savnet tirsdag 9. juni 1733.⁷¹ Samtidig brant husene på gården hans ned. Jens' far krevde at konen, Birte Olsdatter, skulle forklare seg på tinget 10. juni 1733.⁷² Jens' døde kropp fløt opp i fjæra i slutten av juli. Da Birte og Benjamin fikk høre dette, rømte de til skogs. Denne flukten gjorde dem mistenkte for mordet på Birtes ektemann. Benjamin dro senere for å unnskyldes seg til sorenskriver Rosenfeldt. Birte var på flukt helt til onsdag 28. oktober 1733 da hun etter fogdens ordre ble pågrepet og ført til fogdegården på Vang. Birte tilstod drapet, og hun ble fengslet og lagt i jern. Hun påstod at hun hadde gjort alt alene, men at Benjamin hjalp henne å senke liket på sjøen.⁷³ Benjamin ble holdt under oppsikt, men ikke formelt anholdt. Detaljene kan leses i avsnittet som tar for seg tinget fra Greipstad 9. desember 1733.

2.4 Birte og Benjamin rømte på nytt

Til Sultinvik november 1733

Birte og Benjamin rømte fra Vang like etter Mortensmesse (11. november) 1733 til Sultinvik, hvor broren Olle Olsen bodde. De ble hentet tilbake og ført til Vang etter noen få dager.⁷⁴ På den korte tiden ble de likevel ettersøkt i Sverige. I følge korrespondanse fra Umeås Landscancellie, har Stattholderen, Greve Randtzau, sendt ut etterlysning til "alla Socknar och Städer". Brevet er datert 19. juni 1734.⁷⁵ Selve etterlysningsbrevet er ikke funnet, men det må ha blitt sendt umiddelbart etter at fangene rømte i november. I et annet brev fra J. Jyllengripp og Christer Rislung, datert 4. august 1736, kommer det frem at i 1734 ble to norske overløpere tatt, feiltatt for å være Birte og Benjamin.⁷⁶ Birte og Benjamin var derimot funnet i lokalområdet, og hadde ikke vært i Sverige. Søskenparet var allerede fengslet igjen.⁷⁷

⁷¹ SB, nr 874.

⁷² JP2 (1729-1744) Folio 057.

⁷³ JP2 f 058.

⁷⁴ JP2 f 061b.

⁷⁵ Korrespondanse fra Umeå Landscancellie (underskrift uleselig) til Danskekongen. Funnet i Länsarkivet i Härnösand. Har ikke annen kildehenvisning.

⁷⁶ Brevet er også funnet i Länsarkivet i Härnösand. Har ikke annen kildehenvisning.

⁷⁷ Brevet ble sendt fra Sverige, hvor de minnet på erstatningen Danmark/Norge skylder Sverige for fengsling og frakt av fangene. (selv om det var feil personer som ble fraktet tilbake til Norge). 10. desember 1734 ble det bestemt på Friedrichsborg at pengene Sverige hadde lagt ut skulle betales tilbake, ordre fra Cammeret. Benjamin Johansen (som ble feiltatt for Benjamin Olsen) skulle løslates. Dette var en ordre til amtmannen, og det skulle rapporteres til Stattholderen. Regningen kom på 89 riksdaler og 2 skilling.

2.5 Høstting onsdag 9. desember 1733, Greipstad

Første gang saken nevnes i tingbokprotokollene er 9. desember 1733. Her refereres det til sommertinget 10. juni 1733, hvor Olle Kieldsens forklarte at hans sønn, Jens Olsen, var forsvunnet og gården hans var brent opp. Kielsen mente konen Birte og hennes bror Benjamin måtte vite hvor Jens var blitt av, siden de var på gården da det skjedde. Han ba om at øvrigheten skulle innhente dem fra Aursfjorden, hos moren Karen Andersdatter. Dette ble gjort, men de to fortalte at de ikke visste noe, men mente Jens hadde satt fyr på gården for å ta livet av Birte som hadde lagt seg til å sove. Det ble søkt etter Jens, men han ble ikke funnet. Dermed kunne ikke øvrigheten arrestere Birte (og Benjamin) for noe, og de gikk fri.⁷⁸

Fra besiktelsesrapporten fra Greipstad lørdag 25. juli 1733 kom det frem at Jens Olsens døde legeme ble funnet tirsdag 21. juli 1733. Han hadde blitt myrdet og sunket ned i sjøen. Han ble funnet like nedenfor gården hans i Kjervika av faren og broren Erich Olsen. 25. juli hadde det vært likbefaring, og det ble antatt at Jens Olsen ble drept av en øks. Han var hugget i hodet fra issen og ned til øret på høyre side, med to hugg. En tredjedel av hodet var avhugget. Flere skader enn øksehugget kunne de ikke finne. Befaringen ble skrevet under av lagrettemennene Matias Reimers, Olle Larsen, Greipstad, Olle OTS Torleffsen og Christopher Kielsen. Kielsen og Larsen avla ed på tinget at fremstillingen var riktig.⁷⁹

Både Benjamin og Birte ble innstevnet til tinget 9. desember for å forklare seg nærmere. Birte ble spurt om hun fortsatt tilstod. ”Der til hun her for Retten sørgendis svarede, bekiende og udsagde, at hun iche kand negte at hu jo (deds svær) haver begaaet dette Moer og Brand paa denne hendis Mand og Gaar.” Jens’ far, Olle Kielsen frasa seg retten til å føre saken mot Birte og Benjamin Olsen, og ba Michel Hvid om å påta seg ansvaret. Kielsen begrunnet med at han ikke hadde krefter eller forstand, og fordi hans fattige vilkår ikke tillot ham å føre sak. Dermed ble det offentlig påtale med stiftskriver Michel Hvid, Baron de Petersens fullmektige, som overtok saken. Olle Kielsen ytret et ønske om at søsknene skulle bli straffet.⁸⁰

Olle Kielsen var den første til å vitne. Han fortalte at Birte kom til han på gården hans som lå et lite stykke bortenfor i Kjervika. Hun ropte at han [Jens] ville komme etter henne. Hun ba dem komme for å hjelpe til med å slokke gården som stod i fyr. Olle Kielsen løp da dit. Da var ett hus brent ned, og to andre i full fyr. Han ropte på Jens, men fant han ikke. Birte hadde dratt videre til Nordby, der hun ble natten over. Det kom mange med båt

⁷⁸ JP2 f 057-057b.

⁷⁹ JP2 f 059.

⁸⁰ JP2 f 058b.

dagen etter, og en båt dro til Nordby siden de ikke fant folk i Kjervika. På Nordby hentet de Birte, og alle dro tilbake til Kjervika, der husene var helt oppbrente. Broren, Anders Olsen, forklarte retten at Birte hevdet at det var Jens selv som hadde satt fyr på gården.⁸¹

Birte ble spurt om sin alder, og hun oppga 24 år, hadde vært gift med Jens i tre år, og at hun hadde født et dødfødt barn. Retten spurte hvorfor hun drepte mannen sin, og Birte fortalte at det var fordi han beskyldte henne for utroskap, og at hun kunne bevise det.⁸² En annen grunn til uenigheten mellom ektefellene var at han for det meste holdt til hos sin far, Olle Kielsen. Hun ville ikke være alene om natten, derfor dro hun til hjemstedet sitt i Aursfjord. Hun ble der i nesten ett år. Prost Henning Junghans kom på sommeren 1732 for å overtale henne til å dra hjem til ektemannen.⁸³ Hun nektet helt frem til omtrent tre uker før pinsen 1733, men ga da etter fordi hun ble truet med "andre Meedler Loven".⁸⁴ Det kan mest sannsynlig bety utestenging fra kirken. Dette førte til at hun dro tilbake til Kjervik, men på vilkåret at en av hennes egne ble med. Det ble Benjamin.⁸⁵

Hun ble så spurt om Jens var slem mot henne på noe vis etter at hun kom hjem, og om de sov sammen. Hun forklarte at han ikke gjorde noe som ga henne noen annen årsak til mordet, enn de hun allerede hadde forklart seg om. Hun sa videre at han begjærte henne, men hun nektet ham seksuelt samkvem.⁸⁶ Anna Maria Erichsdatter, som tjente hos Birte og Jens, bekreftet at Jens ofte ville ha kjærlig omgang med Birte, men at hun nektet ham det. Hun fortalte også at Birte bar et hatefullt hjerte til Jens.⁸⁷

På oppfordring fortalte Birte at mordvåpenet var et kryssjern.⁸⁸ Han gjorde ikke motstand, og ropte ikke da han så henne komme med jernet. Etter det første slaget falt han til jorden, men hun slo han en gang til etterpå. På spørsmål om Benjamin var tilstedet svarte hun nei. Benjamin hadde vært i marken med dyrene forklarte hun.⁸⁹ Han kom ikke hjem før en halvtime etter mordet. Den drepte lå på samme stedet til Benjamin kom, ifølge Birte. Fogden spurte om hun hadde fortalt Benjamin hvilke planer hun hadde, og det innrømte hun å ha gjort. Hun fremholdt at Benjamin prøvde å få henne til å avstå fra å sette planen ut i livet.⁹⁰ Mordet skjedde mellom klokken fire og fem på ettermiddagen. Det døde legemet kastet de i

⁸¹ JP2 f 060.

⁸² JP2 f 060b. I følge protokollen fulgte ikke fogden opp Birtes invitasjon, og motivet ble ikke tatt opp før i 1740.

⁸³ JP2 f 061.

⁸⁴ JP2 f 061.

⁸⁵ JP2 f 162b.

⁸⁶ JP2 f 061.

⁸⁷ JP2 f 061-061b.

⁸⁸ Et kryssjern eller svanzskruer er et lite redskap. Muligens til å lage et slags merke med. Selve jernet skal ikke ha vært større enn en fingernegel. For meg høres det ikke ut som et drapsvåpen.

⁸⁹ JP2 f 061b.

⁹⁰ JP2 f 062.

sjøen fra båten. Benjamin rodde så ut for å fiske, mens Birte satte fyr på husene for å skjule sporene, og dermed lede andre til å tro det var Jens selv hadde brent både gården og seg selv.⁹¹

Birte ble spurt om hun ikke var så opplyst i kristendommen at hun visste at hun hadde gjort en stor synd. Birte beklaget seg for hva hun hadde gjort, og visste at døden var straffen, men sa hun forventet en nådig dom.⁹²

Jernet som Birte sa hun hadde brukt, hadde Erich Olsen, Jens' bror, funnet i et av de utbrente husene. Det var derimot gjenglemt og ikke tatt med på tinget, og skulle derfor hentes med det aller første. Innen 7. januar 1734 skulle Erich Olsen ha skaffet kryssjernet til retten, for da skulle tinget fortsette etter jul.⁹³

Dagen etter fortsatte høsttinget. Benjamin ble stilt for retten, anklaget for å ha vært delaktig i mordet på Jens Olsen, men han var fortsatt ikke fengslet. Benjamin ble spurt om det stemte at Birte hadde fortalt hvilke planer hun hadde, og han innrømte at tre dager før mordet fortalte hun det, og han ba henne avstå fra handlingen. På spørsmål fra fogden bekreftet han at han ikke hadde sagt til noen om hva Birte hadde fortalt, fordi han ikke trodde det skulle skje så fort. Han erkjente det Birte hadde sagt, og la til at han ikke hadde hørt noen krangel før han dro ut med dyrene dagen mordet skjedde, og heller ikke dagen forut for drapet. Benjamin fremholdt at han var i marken da drapet skjedde, og ikke hadde noe med det å gjøre. Han fortalte at han dro ut med dyrene om morgenen, og kom tilbake til middagstid. Etter dette dro han ut igjen omtrent klokken tre. Birte hadde ikke fortalt hva hun hadde tenkt å gjøre. Da han kom tilbake omtrent klokken fem, hadde mordet skjedd, og han så Birte stå ved det døde legemet. Uten å spørre Birte hva hun hadde brukt som våpen, sa han at han ville hjelpe henne, og dermed senket de liket på sjøen, uten å ha bundet noe til det.⁹⁴ Benjamin forklarte at etterpå tok han på skinnklærne, og dro ut for å fiske. Da han så at husene stod i full brann, rodde han sammen med noen andre fiskere mot land. På gården fant de ikke noen, så derfor gikk de inn til Olle, Jens' far, og spurte etter Birte. Hun hadde da gått til Gunder Jachobsen på Nordby. Benjamin og Erich Olsen gikk sammen til Nordby for å hente Birte. Der fortalte hun at Jens selv hadde satt fyr på gården. De dro tilbake til Kjervik, og la seg til å sove, da hadde det blitt langt på natt. Karen Andersdatter hentet neste dag Birte og Benjamin hjem til Aursfjord.⁹⁵

⁹¹ JP2 f 062- 062b.

⁹² JP2 f 062b.

⁹³ JP2065b. I følge kilden ble ikke det fulgt opp på tinget.

⁹⁴ JP2 f 063b-064b.

⁹⁵ JP2 f 064b-065.

Benjamin ble spurt om sin alder. Han sa han var 20 år. Retten antok han var opplyst i kristendommen. Etter forhøret av søsknene ble tinget avsluttet og skulle gjenopptas 7. januar 1734.

2.5.1 Greipstad 7. januar 1734

Tinget startet ved at Anders Olsen ville ha skussmål på at han var uskyldig for det hans søster, Birte, hadde gjort. Dette fikk han bekreftet. Frem til 1734 er det ingenting som tyder på at han hadde vært innblandet i saken, men han ble, som vi skal se, stevnet for å ha hjulpet og skjult søsknene på et senere tidspunkt.

Først lørdag 9. januar 1734 ble Birte stilt for tinget. Siden det ikke var noe mer å spørre om, ble det opplest at Birte hadde tilstått drapet, uten årsak, grunn eller anledning, men av fri vilje. Hun drepte Jens Olsen fordi hun hadde et ondt sinn og ikke et kjærlig hjerte for ham, ble det slått fast. Han derimot, hadde alltid ”beviist sin Kierlighed imod henne”⁹⁶. Hun sank det døde legemet på sjøen og satt fyr på gården, som bestod av tre hus. Birte ble ansett som skyldig og måtte dømmes til døden. Hennes arv skulle gis til herskapet. Siden gjerningen var så grov, sendtes saken til ”Deris Kongl. Maytr. Vor allernaadigste Arfve Herre og Konge” slik at han eventuelt kunne dømme etter forordning av 16. oktober 1697.⁹⁷ Underretten utmålte ikke straffen i dommen over Birte, men ville at amtmannen skulle sende den inn til kongen for en eventuell skjerpelse.⁹⁸

Benjamins dom ble lest opp. Han ble frifunnet for drap, men dømt for medvirkning med å senke kroppen på sjøen, og for at han ikke anga Birte. Han burde ha sagt fra da Birte fortalte hva hun skulle gjøre, og for dette dømmes han etter Christian V norske lov: 6-8-7⁹⁹. Han skulle betale en full mannsbot; beregnet til 27 riksdaler. Kunne han ikke betale, skulle han jobbe til boten var betalt.¹⁰⁰

2.5.2 Oppsummering 9. juni 1733- 9. januar 1734

Jens Olsen ble drept og gården ble påtønt. Birte Olsdatter ble hovedmistenkt fordi hun rømte til skogs da det ble kjent at liket var funnet. Hun og broren Benjamin ble hentet tilbake, men allerede før høsttinget startet, hadde de stukket av igjen for så å bli pågrepet på nytt. Over to tingsesjoner vinteren 1733/34 ble hun forhørt sammen med broren. Det ble poengtert at Birte skulle dømmes til døden, men straffen ble ikke utmålt. Som vi skal se var dette en

⁹⁶ JP2 f 066b.

⁹⁷ JP2 f 066- 067.

⁹⁸ JP2 f 067.

⁹⁹ Se loven vedlagt bakerst i oppgaven.

¹⁰⁰ JP2 f 067-068.

saksbehandlingsfeil; bygdetinget hadde plikt til å utmåle straff i behandlingen av skyldspørsmål. Benjamin ble dømt til bøter for ”Fordølgelse og Fortielse”. Saken ble så sendt inn til amtmannen Owe Schieldrup for at han skulle ekspedere den videre, slik at kongen kunne utmåle straffen. Svaret fra amtmannen kommer i neste avsnitt.

2.6 Sorenskriveren fikk refs fra amtmannen

Brevet fra amtmann Scheldrup til sorenskriver Asmus Rosenfeldt er datert 17. april 1734, Storfosen Gaard. Amtmannen refset bygdetinget for ikke å ha utmålt straff for Birte, og ville ikke sende saken til kongen for en eventuell skjerpelse av dommen før underretten hadde dømt. Han nektet å ha noe å gjøre med saken om de ikke dømte, og skrev en lakonisk kommentar om at det er ”modstridigt” de vil sende saken til kongen for en eventuell skjerpelse når de ikke har dømt. Han skrev at de har forordningen foran seg, det er bare å utmåle straffen, og om kongen senere vil skjerpe straffen ytterligere er opp til han. Etter at tinget hadde utmålt straffen, og Michel Hvid hadde sendt den inn til lagmannen, skulle han sende den til kongen.¹⁰¹

2.7 Ekstrating 15. juli 1734, Greipstad

På grunn av irettesettelsen innkalte fogd Andreas Tønder til ekstrating torsdag 15. juli 1734. I tillegg til Birte og Benjamin, ble Karen Andersdatter og hennes sønner innkalt. Det samme ble Anna Maria Eriksdatter, tidligere tjenestepike hos Jens og Birte.

Fogden hadde beordret Jens ”Stabrun” Jensen til å være forsvarer for søsknene. Birte tilstod nok en gang at hun hadde drept sin mann med et kryssjern. Hun forklarte hendelsen slik denne gangen: Ekteparet var utenfor husene. Hun satt med en hosebunding, han arbeidet på en halvtønne. Den ene hosepinnen gikk i stykker og det utløste en krangel mellom dem. Benjamin, som var i stuen, kom ut og fikk se Jens som var i ferd med å slå Birte. Benjamin kastet Jens til bakken og sa: ”Hva vil du gjøre din Skielm?”¹⁰² Mens Jens lå nede tok hun kryssjernet og slo to hugg i hodet på Jens, noe som førte til Jens’ død. For første gang ble altså Benjamin trukket inn i saken som medansvarlig for mordet. Videre fortalte hun at Benjamin hadde foreslått å kaste Jens på sjøen. Mer kunne hun ikke fortelle eller bekjenne, men understreket at alt dette var sant.¹⁰³

Benjamin fikk opplest Birtes forklaring og ble spurt om han faktisk var tilstedet under mordet. Han tilstod dette. Han kom ut fordi han hørte uenigheten deres, men da han kom ut

¹⁰¹ Brevet er innført i JP2 f 081b-082.

¹⁰² Skielm er et gammelt skjellsord. Det kunne bety et ”æreløst menneske” eller løgner. I følge riksmålsordboken kan det også bety ”listig bedrager”, se Sandmo 1999: 138-139.

¹⁰³ JP2 f 083-083b.

”stoed hendis Mand og hun til sammen foruden at nogen af dem rørde hin anden med deris hænder”. Hvilke ord han brukte er litt forskjellige fra Birtes. Dere skal ikke slåss så lenge jeg er hos dere, hevdet Benjamin at han sa. Benjamin fortalte at han tok Jens i skuldrene og presset han i bakken. I det samme kom Birte med kryssjernet og slo Jens til døde. Han fortalte også at Birte bad ham hjelpe med å dra den døde til sjøen.¹⁰⁴

Karen Andersdatter og hennes sønner ble spurt om de var klar over hvilke planer Birte hadde, men forklarte at de ikke var det, og at de kun hadde formant Birte til å leve i et kristelig og godt ekteskap.¹⁰⁵ Forsvarer Jens Jensen hadde ikke noe å tilføye som kunne unnskyldte Birte, siden Birte allerede hadde tilstått, men ba om en nådig dom over henne. For Benjamin mente Jensen at den nye tilståelsen ikke skulle tillegges noe, siden Birte tidligere hadde fritatt Benjamin. Den første domsslutningen burde stå, var forsvarerens forslag.

Tingets dom over Birte ble skjerpet etter den Kongelige Forordning 16.10.1697¹⁰⁶: Hun skulle klipes med glødende tener fire ganger, først på stedet drapet ble begått, så to ganger på vei til retterstedet, til sist på retterstedet. Så skulle høyre hånd hugges av før hodet ble avhugget, begge deler med øks. Kroppen skulle legges på steile og hode settes på stake. Hun ble dømt så strengt fordi hun hadde tilstått å ”ynchelig formyrdet” hennes ektemann.¹⁰⁷ Jens hadde tilbudt sin kjærlighet, men hun nektet ham det. Dette vitnet Anna Maria Eriksdatter på, og vitnemålet ble trukket frem i domsavsigelsen. Drapet skjedde av fri vilje, konkluderte tinget. Både hennes og Benjamins arv skulle gå til herskapet, Baron de Petersen. Benjamin ble ikke dømt på nytt, retten sendte avgjørelsen videre til lagmannen.¹⁰⁸

2.7.1 Oppsummering, ekstrating

Sorenskriveren Asmus Rosenfeldt ble irettesatt av amtmann Owe Schieldrup, og dermed innkalte han til ekstrating 15. juli 1734. Dette var en feilvurdering av Rosenfeldt, fordi han bare skulle skjerpe straffen, ikke bruke tid på å innkalle til ny saksbehandling. På ekstratinget ble Benjamin for første gang trukket inn som delaktig i mordet, da det kom frem at han var tilstedet da mordet skjedde, og ikke i marken som tidligere hevdet. Retten valgte å la den tidligere dommen over Benjamin stå. Birtes straff ble utmålt og fastsatt i tråd med lovens bestemmelser.

¹⁰⁵ JP2 f 084.

¹⁰⁶ Forordningen kan leses i sin helhet bakerst i oppgaven.

¹⁰⁷ JP2 f 085

¹⁰⁸ JP2 f 084b-085b.

2.8 Lagting, Steigen juni 1735

Stort sett har referatet fra dette lagtinget vært ubenyttet. Jens Solvang som skrev *Blod for Blod* i 1925 hadde lest referatet fra dette tinget, men Ytreberg kan ikke ha gjort det. Dermed er de opplysningene som kommer frem her oversatt i de aller fleste omtaler av saken.

Det var tvunget tolags behandling av straffesaker, og Birte og Benjamins sak skulle derfor sendes til lagmannen. Dermed måtte delinkventene fremstilles for lagtinget i Steigen der lagmann Thomas Bredahl hadde sete. Følget fra Malangen var ikke kommet frem, så ingen møtte da de ble oppropt på lagtinget fredag 17. juni 1735. Saken ble utsatt til litt senere på dagen. Ingen møtte på ettermiddagen heller.¹⁰⁹ Peder Jacobsen fortalte at de reiste fra Greipstad onsdag (mandag i følge kalender¹¹⁰) 13. juni, men på grunn av dårlig vær kom de ikke frem før lørdag 18. juni. Først mandag 20. juni kunne lagtinget holdes. Peder Jackobsen, som ikke var skrive- eller lesekyndig, og Jens Jensen reiste som ansvarlige for Birte og Benjamin. Jackobsen møtte på vegne av Michel Hvid. Han hadde med flere dokumenter; Hvids stevning av 10. november, den innstevnede dommen fra 15. juni 1735, Rosenfeldts innlegg fra 10. juni 1735, og Hvids innlegg fra 13. juni 1735. Disse dokumentene ble opplest, men ikke innført i protokollen. Jacobsen hadde også med en "Svanzskrue" (kryssjern/bøkkerjern) som skulle være drapsvåpenet. Jacobsen ble spurt om Hvid var klar over hvordan saken føres. Han svarte at han visste ikke noe annet enn at han skulle levere dokumentene. Dessuten hevdet han at var helt uvitende om alt som hadde med saken å gjøre.

Birte hadde jern på føttene, disse var klinket fast. Dermed måtte en lokal smed til for å få henne løs og tinget måtte utsettes enda lenger. Delinkventene skulle stilles på tinget uten å være bundet. Saken ble utsatt til torsdag 23. juni.¹¹¹

Benjamin ble først spurt om han var ført til tinget uten bånd og jern, noe han bekreftet. Han ble så spurt om rømningen vinteren 1733, og han forklarte at han hadde tatt en båt fra Rosenfeldt, og rømt med Birte.¹¹² Birte og Benjamin ble ført ut av tingstuen etter dette.

Peder Jackobsen og Jens Jensen påpekte at de var i stor fare for at Birte og Benjamin enten skulle rømme eller prøve å unnsnippe ved å angripe dem. Det kom frem at Benjamin ikke var bundet og at de ikke hadde ordre om å binde han heller. Birte og Benjamin ble innkalt igjen og fikk beskjed om at saken var utsatt til ettermiddagen. Etter at fangene ble ført ut igjen, snakket retten om at Benjamin skulle fengsles og legges i jern. Dette ble ikke meddelt til delinkventene, fordi de ikke skulle benytte en anledning til å rømme. De hadde så

¹⁰⁹JP3 f 136.

¹¹⁰ Heskestad 1956.

¹¹¹ JP3 f 136-138b.

¹¹² Først på sommeretinget 1739 forklarte de at de rømte til Sultinvik. JP2 f 161b.

langt vært innkvartert på Steigen gård. Det ble ikke likt at barn og familie måtte oppgi rommene sine til delinkventer. Det ble bestemt at Birte og Benjamin skulle ”forføye sig et andet sted hen”.¹¹³

På ettermiddagen ble Birte og Benjamin stilt for tinget. Fordi delinkventene ikke kjente til KF16.10.1697, ble den lest opp for dem.

Benjamin ble stilt for retten. Han hadde tidligere ikke vært i forvaring eller lagt i jern. Det ble fortalt at da de reiste fra Greipstad, ble det funnet fem kniver hos Benjamin. To tollekniver og tre båtmannskniver.¹¹⁴ Disse ble fratatt ham, bekreftet Benjamin. Han forklarte at han hadde fått tak i knivene rundt omkring. Jens Jensen og Peder Jacobsen fortalte så at på turen hadde Benjamin med seg en saks, og at de ikke visste hva som var i de tre kistene han hadde med. Det ble da bestemt at retten skulle åpne kistene. I kistene var det en stor saks, en tollekniv uten skaft, et spissjern, et slagjern, et stykke av en stor kniv og en meget stor spiker. Innholdet ble beslaglagt på lagtinget, og nøklene overgitt til Jacobsen og Jensen. På spørsmål om hvor han hadde opphold seg etter at Birte ble fengslet, forklarte han at han hadde vært på fogdegården hos Tønder og arbeidet.¹¹⁵

Lagmann Bredal var misfornøyd med arbeidet til Rosenfeldt og Hvid. Han var ikke fornøyd med hvordan saken var blitt behandlet. Han formodet at Benjamin skulle fengsles, og at han skulle forhøres om deltagelse i mordet. Bredahl stilte spørsmål ved kryssjernet som Birte skulle ha drept Jens med. Et kryssjern som ikke var større enn en fingernegl. Bredahl avviste saken, på grunn av lovstridig prosedyre: Saken var feilbehandlet på sommertinget i 1734, og ankefristen hadde ikke blitt overholdt. Sorenskriveren Asmus Rosenfeldt måtte betale en bot til ”Trundhiemske Hospital”, 10 riksdaler. Anklagen for å ha hatt Benjamin gående løs så lenge ble innbakt i boten.¹¹⁶ Thomas Bredahl sendte inn dommene fra lagtinget til Cancellie Collegium. Michel Hvid ble funnet ansvarlig og dømt for at Birte og Benjamin ikke ble straffet tidligere, og for å ha latt Benjamin gå løs. Supplikken er datert 21. og 28. november 1735.¹¹⁷

Grunnen til at lagmannen avviste saken er at den kom for sent inn til behandling. Han hadde derfor ikke adgang til å ta standpunkt til dommen fra januar 1734, og det ble dessuten påpekt at behandlingen på ekstratinget var feilaktig. Dermed måtte det søkes om å få starte

¹¹³ JP3 f 139.

¹¹⁴ Knivene blir kalt Inger i dokumentet.

¹¹⁵ JP3 1729-40 f 140.

¹¹⁶ JP3 1730-40 f 141.

¹¹⁷ SB nr 874. I denne supplikken står datoen for mordet. 9. juni 1733.

saken helt på nytt. Lagmannen kommenterte dessuten at drapsvåpenet ikke kunne ha vært et kryssjern.

Da følget kom tilbake fra Steigen ble Birte og Benjamin fengslet på Greipstad i en *borstue*.¹¹⁸ Her satt de til de rømte til Sverige i august 1735.

2.9 Flukt til Sverige 1735-36

I september kom det tre nordmenn til Øvre Torneå. En gutt og to kvinner. De ga seg straks ukjente navn, fremgår det av svenske kilder. Ved nærmere undersøkelse viste det seg at det var Benjamin og Birte, og ei foreløpig ukjent kvinne; Anna Olsdatter. Hun hadde hjulpet dem ut av fengselet, og vært behjelpelig under flukten. Da de ble fanget i Sverige, satt de fengslet i Piteå.¹¹⁹ Det blir understreket i brevet fra den svenske embetsmannen Jyllengripp at disse var de samme som "Eders Kongl. Mayts medelst Nådig Bref wndan d 30. Maii 1734 befalt efterspanas". Denne gangen var det ikke feil personer som hadde blitt funnet i Sverige, slik tilfellet var i 1734. Jyllengripp krevde erstatning for omkostningene til de som ble feiltatt for søskenparet i 1734 og for pågripelsen og andre kostnader av Birte og Benjamin, før de var på plass i Norge igjen (tidligst) på sensommeren 1736.¹²⁰

2.10 Birte og Benjamin fortsatt på frifot, allmuen irettesatt Sommerting Greipstad 22. juni 1736

Mens delinkventene fortsatt var i Sverige, stevnet Michel Hvid de som var ansvarlig for vaktholdet av søsknene. Hvid gikk hardt ut mot allmuen¹²¹ som skulle holdt vakt over Birte og Benjamin. Han spurte dem om de ikke ble pålagt å holde vakt over Birte da hun kom fra lagtinget, og over Benjamin, om hans sak utfalt seg slik at han skulle settes i forvaring etter lagtinget. Allmuen svarte bekreftende på dette. De måtte redegjøre for hvem som holdt vakt når. De forklarte at de startet da fangene kom fra lagtinget. Da turen kom til Gunder Jensen, Sedtzøen og Jens Jensen, Sommersætte, ble de spurt om hvorfor de ikke holdt oppsyn med delinkventene. De fortalte at han ikke har fått bud om å gjøre det. Dermed var fangene ubevoktet. Einer Olsen Biørnøen, som var den siste som holdt vakt, ble spurt om han ikke sendte bud videre, men det hadde han ikke fått beskjed av sorenskriveren om å gjøre. Etterpå spurte Hvid resten av allmuen som skulle holdt vakt etter Sommerseth, hvorfor ikke de ikke hadde gjort dette. Svaret han fikk denne gangen var at de ikke turte på grunn av at fangene

¹¹⁸ Borstue (*borgestue*) er et hus for drenger eller tjenere. Historisk leksikon 2004: 59.

¹¹⁹ Brev av J. Jyllengrip og Christer Rislung 4. februar 1737. Länsarkivet i Härnösand. Har ikke annen kildehenvisning.

¹²⁰ Brev av J. Jyllengripp, 4. august 1736, Länsarkivet i Härnösand. Har ikke annen kildehenvisning.

¹²¹ I protokollen er de omtalt som bønder, men jeg velger å bruke betegnelsen allmuen.

ikke hadde håndjern. Det ble påpekt at selv om de ikke hadde truet noen tidligere var de helt sikkert i stand til å bruke våpen på nytt. Hvid påpekte at han hadde gitt bøndene håndjern til å bruke på Benjamin om han skulle bli dømt til fengsel på lagtinget i Steigen. Allmuen sa de kun fikk utlevert en bolt til å sette på føttene til delinkventene.¹²²

Lensmann Olle Larsen fortalte at huset fangene satt i var en borstue. Det var jern på begge dørene og vinduene. Men vinduene kunne man fjerne med karmene, og da var det ikke noe problem å rømme ut. Da ble allmuen spurt om fangene ikke hadde jern på føttene, noe de svarte at fangene hadde. Hvid fortsatte med å spørre de som var på gården da fangene rømte. Jachob Joensen, Niels Hansen og Hans Samuelson tilsto de var tilstedet, og at fangene hadde fjernet vinduene med hele karmen. De fortalte videre at fangene var uten voktere omtrent en måned før de rømte.

På tingsamlingen fortalte fogd Tønder at han hadde fått ordre om å hente fangene i Sverige.¹²³ Dermed ble Birte og Benjamin fengslet på nytt.

2.10.1 Oppsummering juni 1735- juni 1736

Lagmann Bredahl avviste sakene på grunn av feil saksehandling, og fordi det tydeligvis ikke var gjort grundig nok arbeid med saken. Han antydte Benjamins delaktighet i mordet, særlig med tanke på at mordet ikke kunne ha blitt utført med et kryssjern, men med en øks. På lagtinget kom det også frem at Benjamin hadde med seg tre kister med våpen og verktøy, og dermed kunne han hatt en ny flukt i tankene. Ikke lenge etter at de var kommet tilbake fra lagtinget rømte delinkventene til Sverige, sammen med Anna Olsdatter.¹²⁴ Her ble de oppsporet og satt i arrest. Michel Hvid var misfornøyd med vaktholdet over Birte og Benjamin. Han stevnet allmuen som skulle ha holdt vakt over søsknene til sommertinget 1736.

2.11 Søknad om å få starte saken helt på nytt

Supplikk¹²⁵ sendt 20. juli 1736, behandlet 17. september 1736.¹²⁶

Av kildene fremgår det at Michel Hvid sendte søknad om ny realitetsbehandling av saken i første instans. Han skyldte på fogden for manglende etterforskning av Birte og Benjamin. Hvid ba om at alt som tidligere hadde blitt fortatt i forbindelse med saken skulle oppheves slik at den kunne starte helt på nytt. Videre skrev han at godset hadde fire delinkventer i forvaring,

¹²² JP2 f 123b- 124b.

¹²³ JP2 f 120-125.

¹²⁴ Anna Olsdatter er ikke nevnt i noen andre kilder. Hun kan ha vært en slektning av Birte og Benjamin.

¹²⁵ Klageskrift/ bønneskrift silet til kongen jf Historisk leksikon 2004: 437

¹²⁶ SB 1739 nr 20.

og at alt overskuddet gikk til det formålet. Han spurte om hvem som skulle betale for fengselsoppholdet og selve henrettelsen.¹²⁷

28. september 1736 ble det sendt svar på supplikken. Hvid fikk mulighet til å starte saken på nytt. ”Dog skal saadan indstævning med forderligste skeep og Sagen derefter snarest mueligt er, ved Retten udføres, saafremst denne vores Allernaadigste Opreisning noen Magt skal have”. Michel Hvid hevder senere å ikke ha mottatt denne, og i 1752 ble den bokstavelig satt kryss over i registeret, og svaret er som annullert å regne.¹²⁸

I følge en supplikk fra 5. januar 1739 ba Hvid amtmann Schieldrup purre på svar på søknaden til kongen, om å få starte saken på nytt. Hvid hevdet å ikke ha mottatt noe svar. Amtmannen ba, på forespørsel fra Hvid, om saken kunne startes på nytt. Siden delinkventene ikke eide noe måtte Hvid bevilges *beneficium paupertalis* mente amtmannen.¹²⁹ Søknaden ble innvilget, men Hvid ble fortsatt holdt ansvarlig for at saken trakk ut i langdrag. Sorenskriver Rosenfeldt ble i tillegg idømt en bot på 10 riksdaler.¹³⁰

2.11.1 Bekreftelse på at saken kan startes på nytt

16. januar 1739

Amtmann Owe Schieldrup fikk bekreftelse på at saken kunne startes på nytt. Hvid fikk dermed mulighet til å starte saken på nytt, fordi det var så mange feil knyttet til saksbehandlingen. Saken skulle utføres på ”ustemplet papiir”: betaling til rettens betjenter ble sendt til amtmannen. Saken fikk *Beneficium Paupertalis*, det vil si at saksomkostningene ble dekket.¹³¹ Schieldrup fikk beskjed om å svare så fort brevet var mottatt. Brevet er sendt fra Friedrichsborg og er datert 16. januar 1739.¹³² I kilden Danske Kansellis supplikkbog bekrefte dette.¹³³

2.12 Ny forklaring av Birte

Sommerting 9.- 16. juni 1739, Greipstad

Saken startet nå på nytt for tredje gang – og altså fire år etter lagtingsbehandlingen. Hans Olsen fra Tusøy var oppnevnt som ny forsvarer for Birte og Benjamin av fogd Tønder, fordi Jens Jensen var død. Christopher Kielsen vitnet om at likets befatning stemte. Olle Larsen og Olle Torlefsen bekreftet vitneutsagnet, og la til at de ikke kunne tro han ble drept med noe

¹²⁷ DK, SB 1735 nr 415.

¹²⁸ NR f 652-653 nr 315.

¹²⁹ Se Erichsen 1993: 70.

¹³⁰ SB 1739, nr 20.

¹³¹ Erichsen 1993: 70.

¹³² NT 1738-40 f214-215b.

¹³³ SB 1939 nr 20.

annet enn en øks. Besiktelsesmennene vitnet om at det som ble opplest var riktig. Birte startet med å bekrefte dette, men endret så forklaring til at Jens ble myrdet med øks og ikke kryssjern.¹³⁴ Saksøkeren spurte om hun kunne fortelle den sanne historien. Hun sa først at hun ikke husket helt, men forklarte så at Benjamin var i stuen, da det som vanlig oppstod en krangel mellom ektefellene. Jens skulle til å slå henne, men da kom Benjamin ut og sa: ”Hva vil du din Skielm, vil du slaa min søster?” Han stoppet Jens, la han i bakken, og ba Birte om å hugge Jens med øksa, som lå på bakken. Benjamin hugget etterpå i samme såret, men det var fortsatt liv i Jens da de dro han ned i fjæra. Benjamin løftet han alene opp i båten og sank han i sjøen. Så ble de enige om å sette fyr på gården.¹³⁵ Benjamin dro ut med båten for å fiske, og Birte gikk til Jens’ far Olle Kielsen. Hun fortalte at Jens hadde satt fyr på gården, og at de ikke visste hvor han hadde tatt veien. Siden dro Birte og Benjamin hjem til Aursfjorden. Da de fikk høre rykter om at liket var funnet, rømte de til skogs i *fjordbotnen*. De oppholdt seg også hjemme på morens gård.¹³⁶ På høsten dro Benjamin til Greipstad for å unnskyldte seg for mordet. Han ble der til fogden kom fra Bergen, og det ble gitt ordre om å pågripe henne. Birte ble først ført til fogden på Vang og deretter ført til Greipstad, der begge to oppholdt seg; hun fengslet, han fri. Ved Mortensmesse (11. november) rømte de til Sultinvik, til broren Olle Olsen.¹³⁷ De ble pågrepet etter noen dager og ført til Vang, men hun ble noen dager etter satt i forvaring på Greipstad. Der satt hun helt til begge ble ført til lagtinget på Steigen. I august 1735 rømte de til Sverige, og ble hentet derfra i 1736. Etter det hadde begge vært fengslet på Vang.¹³⁸ Her forklarte hun seg i samsvar med tidligere forhør.

Birte forklarte igjen at Jens ikke hadde vært voldelig med henne, men var knapp med husholdningen, og at hun ikke hadde vært betrodd noe i huset. Han delte til og med ut dagens matrasjon. Hun hadde klaget både til hans og hennes familie, og fordi dette ble tatt opp med han, men ble ikke noe bedre, dro hun til hjem til moren, Karen Andersdatter høsten 1732. Hun ble der til Junghans meglet mellom dem, og dro da til Kjervika hvor hun ble frem til mordet skjedde.

Birte ble konfrontert med hennes forhold (”særdeles vendskab”) med Benjamin. Retten påpekte at det virket mistenkelig at de hadde holdt så tett sammen. De konstaterte at hun hadde oppholdt seg i skjul med han, delt fengsel med han og i tillegg rømt til Sverige med han. Birte svarte at hun ikke ville dra tilbake til Kjervika uten en av hennes egne. Karen

¹³⁴ JP2 f 160.

¹³⁵ JP2 f 160b. Benjamin ble dermed medskyldig, og kunne forvente straffeskjerpelse.

¹³⁶ JP2 f 161.

¹³⁷ Se personregister.

¹³⁸ JP2 f 160b-161b.

Andersdatter sendte da med Benjamin. Siden ulykken rammet dem begge, prøvde de å redde seg sammen. Familien visste ingenting om flukten til Sverige, og var heller ikke, i følge Birte, involvert med noen form for assistanse.¹³⁹

Prost Junghans vitnet at Birte og Jens var ektevidde. Han kjente til uvennskapet mellom dem, og gjorde det han kunne for å endre på det. Han hevdet at han ikke visste at Birte ble tvunget til å gifte seg, annet enn det han hadde hørte fra henne etter giftemålet.¹⁴⁰

Tinget fortsatte 16. juni 1739 og Birte ble spurt hvorfor hun ikke tidligere hadde fortalt sannheten. Hun fortalte at hun skammet seg over det hun hadde gjort. Hun tente fyr på gården for å skjule hvordan mordet var utført. Hun var bestemt på at hun ble tvunget i ekteskapet, av moren og brødrene. Etter å ha holdt ut Jens' "daglig Knur", var hun blitt lei av livet.¹⁴¹ Hun hadde i sinne diskutert mordet med Benjamin. På spørsmål om Benjamin tjente for kost og losji, svarte hun nei. Han var der fordi hun hadde nektet å dra tilbake til Kjervika om Benjamin ikke hadde blitt med. Hvorfor blodet ikke vistes på bakken eller ved sjøen etter mordet, forklarte Birte med at de sammen hadde tørket det opp med mose og lagt det på ilden.¹⁴²

Deretter var det Benjamins tur. Han ble spurt om han hadde noe å si imot det som allerede var sagt, og han svarte nei. Han fortalte at den dagen mordet ble begått, hørte han krangling mellom ektefellene. Han løp ut av stuen og ville skille dem, og så at Jens skulle til å slå Birte. "Din skielen vil du slaa min søster" sa han før han ba Birte slå Jens med øksen. Videre fortalte han akkurat det samme som Birte.¹⁴³

Benjamin hevdet han ikke kjente til årsaken til uenighetene mellom Birte og Jens. Han var også helt sikker på at han ikke var noen grunn til kranglingen. Han fortalte at Birte hadde klaget til han over at Jens var hard mot henne, men han har aldri sett Jens være voldelig. Han forklarte at han ikke tilstod drapet tidligere, fordi Birte tok på seg hele skylden. Resten av familien ble frikjent av Benjamin; ingen hadde hjulpet dem under flukten. Birte satte fyr på gården for å skjule mordet. Benjamin innrømte også at Birte hadde fortalt hva hun hadde planer om tre dager før mordet skjedde, og at han frarådet henne å gjøre det. Benjamin ble, som Birte, spurt om forholdet dem imellom, og svarte som sin søster, at de holdt sammen fordi de delte samme skjebne. På spørsmål om han var med å tvinge Birte til å gifte seg, sa han at det skjedde i hans umyndige år. Angående hans alder svarte han at han var omtrent 23

¹³⁹ JP2 f 162-162b.

¹⁴⁰ JP2 f 163.

¹⁴¹ JP2 f 162.

¹⁴² JP2 f 163-163b.

¹⁴³ JP2 f 163b.

år. Han var kun 17 år da mordet skjedde. Presten ble spurt om dette kunne stemme, og han trodde Benjamins alder var oppgitt korrekt. Birte ble også spurt hvor gammel hun var og hun sa at hun var ett og et halvt år eldre enn Benjamin.¹⁴⁴

Fogden spurte Benjamin om kost og lønn, men han klargjorde at ikke var der for å jobbe, men for å stifte fred mellom ektefellene. Det ble spurt om hvorfor det ikke var blod der de dro liket ned til fjæra, og Benjamin forklarte at de bandt et klede rundt hodet til Jens. Mordet hendte på ettermiddagen ved nonstid.¹⁴⁵ Begges forklaringer var samstemte her. Benjamin fortalte at det ikke var noen flere på gården. Øksen og noen andre ting gjemte de i en hule i fjellet. På tinget kom det frem at Jens' far, Olle Kielsen, var død. Jens' bror Erich ble derfor spurt om han visste noe som burde komme for retten. Erich sa han trodde Birte og Benjamin snakket sant denne gangen.¹⁴⁶

Karen Andersdatter, og hennes tre sønner, Anders, Peder og Kield ble så stilt for retten og spurt om de hadde tvunget Birte til å gifte seg. Karen bekreftet at hun gjerne ville at Birte skulle gifte seg med Jens, og at hun overtalte Birte, selv om hun ante at Birte ikke ville. Det samme sa brødrene: De kunne bare overtale, ikke tvinge henne.¹⁴⁷ Karen Andersdatter fortalte også at under den første rømningen til skogs stod husene i Aursfjorden åpne, men at de ikke så eller snakket med Birte eller Benjamin. De andre fluktene visste ikke familien noe om.¹⁴⁸

Forsvarer Hans Olsen fikk spørsmål om han hadde noe å si til delinkventenes forsvar, men han slo fast at han ikke var opplyst nok til å kunne gjøre noe for dem siden gjerningen hadde skjedd, og begge hadde tilstått.

Erich Olsen, Jens bror, ble spurt om hvilken straff han ønsket for Birte og Benjamin. Han sa at han ønsket at det skulle vises mildhet mot Birte og Benjamin.¹⁴⁹ Birte ble dømt til døden, men det står ikke eksplisitt hvilken paragraf hun ble dømt etter, bare at straffen skjerpet etter KF16.10.1697:

”Nemlig. At hun af Skarpretteren først med gloendes Tænger skal knebes udenfor det Stæd mordet er begaaet, dernest 3de gang imellem gierningsstædet hvor mordet er begaaet og Retterstæden, og allersist paa Rætterstædet, derefter hendes høyre haand levendes afhugges med en økse, saa og hofvedet iligemaade med en økse afhugges Kroppen af Natmanden henlægges på Stegle, saa og Hofvedet med haanden sættes på stage over lægemet, Andre slibrige mordiskee og u-dædigste Mennisker til

¹⁴⁴ JP2 f 164-165.

¹⁴⁵ Non betyr midt på dagen (kl tre), men kan også bety tidsrom mellom halv to og halv fem. Jf Historisk leksikon 2004: 296.

¹⁴⁶ JP2 f 165-165b.

¹⁴⁷ JP2 f 166.

¹⁴⁸ JP2 f 166b.

¹⁴⁹ JP2 167.

Skræchelse og afskye. Og endelig hendes Blodslod at være forbrudt, halvdelen til den dræptis arvinger, og den anden halve Deel til den dræptis herskap.”¹⁵⁰

Når det gjaldt Benjamin, ble det bekreftet at han fulgte med Birte hjem til Kjervika som en svoger til Jens, ikke som en tjener. Benjamin overfalt Jens uten den minste årsak. Det ble konstatert av retten at ugjerningen ble gjort av et ondt sinn. Han dømtes etter Christian Vs Norske Lov 6- 9-1.¹⁵¹ Benjamin ble sett på som ”fornemmeste Aarsak i Mandens Drab”.¹⁵² Benjamin ble dømt til døden ved halshugging. Det står ingenting om tortur før hans henrettelse, eller at kroppen skulle legges på steile, men at han skulle dømmes som en grov morder.

Karen Andersdatter og de tre andre sønnene Anders, Peder og Kield kunne ikke dømmes for noe, heter det i domsslutningen. Lensmann Olle Larsen bekreftet at Benjamin ikke hadde noe som kunne brukes til å betale boten. Han eide ikke noe, fordi han bodde hos Karen Andersdatter, som var enke, og han var for ung til å ha opparbeidet seg noen eiendeler.

Fogden frasa seg ansvaret med å holde Birte og Benjamin fengslet siden han ikke hadde noen egnede hus å holde dem i. De hadde vært på Vang siden de ble hentet fra Torne i Sverige i 1736. Tønder ba Michel Hvid påta seg fangeholdet. Michel Hvid derimot sendte ansvaret over på lensmannen, med løfte om at det han forlangte for å ha dem i forvaring, det skulle han få. Allmuen skulle holde vakt etter manntallet, slik at fangene var sikkert forvart.¹⁵³

2.12.1 Oppsummering

Michel Hvid fikk tillatelse til å starte saken på nytt. Dermed ble det innkalt til sommerting på Greipstad juni 1739. Her forklarte Birte at Jens ble drept med øks. Birte fortalte at hun var blitt lei av livet fordi hun ble tvunget inn i et ekteskap hun ikke ville være i. På grunn av det ønsket hun å ta livet av Jens. Retten konkluderte at det var med Benjamins hjelp mordet kunne skje. Begge ble dømt til døden, men bare hun fikk straffen skjerpet med KF16.10.1697. Han ble dømt etter C5NL 6-9-1.

2.13 Ekstraordinært lagting, Vang 1740

Dokumentet fra lagtinget i 1740 er mest sannsynlig helt ukjent og uunyttet.¹⁵⁴ Hadde for eksempel Ytreberg kjent til dette, hadde ettertidens historiske romaner trolig sett noe annerledes ut.

¹⁵⁰ JP2 f 168b. Forordningen i sin helhet er vedlagt.

¹⁵¹ JP 2 f 169 Forordningen i sin helhet kan leses bakerst i oppgaven.

¹⁵² JP2 f167b.

¹⁵³ JP 2 f 169b-170.

Det ble holdt lagting på Vang 21. april 1740, med sorenskriver Jørgen Kiergaard som dommer i lagmannens sted, fordi Thomas Bredahl var død, og konstituert lagmann Michel Hvid, var aktor i saken. Det ble pålagt Kiergaard 28. august 1739 å dømme i lagmannens sted, fordi saken allerede hadde trukket ut i langdrag, og det kunne ta tid før det ble oppnevnt en ny lagmann i Troms og Finnmark lagmannembete.¹⁵⁵ Det må nevnes at det ble oppnevnt ny lagmann allerede i 1739, men hvorfor han ikke deltok på ekstratinget er ikke klart. Kan hende han ikke hadde tiltrådt da.¹⁵⁶

Hans Olsen var fortsatt søsknenes forsvarer. Michael Elbrech, fullmektig for Kiergaard, leste opp dommen fra 16. juni 1739. Birte tilsto på nytt og sa hun var villig til å gå i døden for sine gjerninger. På spørsmål om uenigheten mellom henne og Jens forklarte hun at Jens mistenkte henne for å være utro med Erich, som var kven.¹⁵⁷ Han hadde hjulpet til med vinterfisket på Aursfjordgården, mens Birte fortsatt var ugift. Jens hadde også tatt fra henne den myndigheten en kone skulle ha; hun rådet ikke over maten. Hans ”arrighet” gjorde henne lei av livet, forklarte hun.¹⁵⁸

Like før mordet skjedde, hevdet Birte at hun ikke ropte på Benjamin, men at han kom ut av stuen av seg selv. Det var ikke planlagt å drepe Jens den dagen, men ved en anledning. Krangelen startet ved at Jens spurte hvem som skulle få hosene hun satt og strikket på. Hvem andre enn deg, hadde Birte svart, men Jens fortsatte med å si at du har vel noen andre du vil gi dem til.¹⁵⁹ Birte ble så spurt hvor lenge de hadde planlagt å ta livet av Jens. Hun svarte at hun ikke hadde tenkt på det før Benjamin flyttet inn, men de planla det ikke mer enn tre dager før det skjedde. Ingen andre var tilstedet da drapet skjedde. Anna Maria Erichsen, som var en gammel kone som hadde tjent hos dem siden Birte dro hjem til Karen Andersdatter vinteren 1732-33, var hos en nabo. Jens far bodde for langt unna til å høre om Jens ropte, noe han ikke gjorde, ifølge Birte. Hun forklarte at hun hugget kun et hugg med øksen og at det fortsatt var liv i Jens da Benjamin hugget en gang til. Det var fortsatt liv i han etter at Benjamin hadde hugget.¹⁶⁰ Birte sa at samvittigheten hadde overbevist henne om at hun fortjente å dø og at hun var klar over at hun fortjente kongens og Guds vrede. Hun konstaterte at hun ikke hadde noe å unnskyldte seg med.¹⁶¹

¹⁵⁵ NT f 387-387b.

¹⁵⁶ Falkanger 2006: 217.

¹⁵⁷ Dette er et helt nytt motiv, har ikke blitt nevnt før, med unntak av at Birte nevnte i 1733 at Jens beskyldte Birte for utroskap. Det var Birte selv som trakk inn Erich i saken.

¹⁵⁸ SJP f 267b.

¹⁵⁹ SJP f 267b Dette er nye opplysninger. Hun har ikke tidligere fortalt hva krangelen handlet om.

¹⁶⁰ SJP f 268.

¹⁶¹ SJP f 268b.

Benjamin som ble beskrevet som en høy og velvoksen kar, tilstod at alt han og hans søster hadde sagt var riktig, og at han var forberedt på å møte sin død for gjerningen. Han ble spurt om han kjente til uvennskapet mellom dem, og forklarte at Birte ikke rådet over noe som helst i huset, og at han ofte tilsnakket Jens om hans uskikkelighet. Videre fortalte Benjamin at ektefellene kranglet mye. Jens nevnte ofte Erich (kvenen), og beskyldte Birte for å være utro mot ham. Benjamin var vant til kranglingen, derfor fulgte ikke spesielt med på denne krangelen. Han fikk ikke med seg at de kranglet før Birte ropte på Benjamin. ”Benjamin, kom du, hand vil slaa mig.”¹⁶² Hans forklaring var helt motsatt av det Birte sa. Birte hevdet at Benjamin kom av seg selv, mens Benjamin hevdet Birte ropte på han. På spørsmål om de hadde planlagt mordet den dagen, sa han nei. De hadde ikke snakket om mordet tidligere heller, verken på Aursfjordgården, eller etter han kom til Kjervika. Kun tre dager før det hendte hadde de snakket om det. Han ble da spurt hvor lenge han har vært hos Birte og Jens. Benjamin trodde ca fem uker.¹⁶³ Birte sa omtrent tre, men hun legger til at det er så lenge siden, hun husker ikke helt.¹⁶⁴

Den var med Jens’ tillatelse at Benjamin fulgte med Birte til Kjervika. Benjamin spiste av Jens’ mat og arbeidet for ham, ikke som en tjener, men som en svoger. Benjamin forklarte videre at han hadde snakket til Jens om deres dårlige forhold. Jens ble da sint og la Benjamin for hat.¹⁶⁵ På tross av det, ønsket ikke Benjamin å skade Jens.

Benjamin forklarte videre at han ikke var eldre enn 17 år da mordet ble begått. Han var ikke like høy som nå sa han. Han hadde ikke vært til nattverd før mordet skjedde, noe som peker på at han ikke var så gammel. På samme måte som Birte, forklarte han at han fortjente kongens og Guds vrede i tillegg til å dø.¹⁶⁶

Forsvareren Hans Olsen fikk spørsmål om han hadde noe å si som kunne hjelpe søsknene. Han viste til et skriftlig innlegg fra 20. april 1740. Dette ble da opplest, men dessverre ikke nedtegnet i protokollen. Olsen sa han ikke forsto seg på slike ting, og dermed ikke hadde noe mer å si som kunne unnskyldte delinkventene.¹⁶⁷

Retten avsluttet med å fastslå at Benjamin kun var 17 år, noe som ble bekreftet av prost Henning Junghans. Endelig dom skulle avsies 7. mai 1740 da prostens skriftlige attest på Birtes alder kunne fremlegges. Junghans la frem attesten 7. mai 1740, men det står ikke

¹⁶² SJP f 268b.

¹⁶³ SJP f 269.

¹⁶⁴ SJP f 268.

¹⁶⁵ SJP f 269.

¹⁶⁶ SJP f 269- 269b.

¹⁶⁷ SJP f 269b.

referert i protokollen hvor gammel Birte var. Ingen andre hadde noe å tilføye, så dermed ble lagtingsdommen avsagt.

2.13.1 "Dømt og Afsagt" 7. mai 1740

Dommen over Birte ble stående slik bygdetinget allerede hadde dømt henne på sommertinget 1739. Det ble konkludert at uten Benjamin ville ikke Birte ha angrepet sin mann. Han som kom som en fredsmegler, ble i stedet en fredsforstyrrer. Han skulle hindret Birte i å myrde Jens, ikke hjulpet henne. Dermed fikk han like streng straff som Birte.¹⁶⁸ Begges straff ble utmålt etter den KF16.10.1697.

2.14 Søknad om benådning

Saken tok en ny vending. Det ble søkt om benådning fra kongen. Amtmann Owe Schieldrup ba om moderasjon av straffen, fordi delinkventene ikke ønsket å være forstyrret av redsel i deres forberedelse til døden.¹⁶⁹ Svaret fra Friedrichsborg hørte bønner: Birte og Benjamin ble pardonert fra å knipes med glødende tenner. Alt annet ble stadfestet av kongen. Dokumentet er sendt fra Friedrichsborg 23. september 1740.¹⁷⁰

2.15 Siste rømning 1740

På sommeren 1740 klarte Birte og Benjamin å rømme for fjerde og siste gang.¹⁷¹ De oppholdt seg i Aursfjorden og ble skjult av familien. De ble hentet 28. april 1741, mest sannsynlig i Aursfjorden.¹⁷² Hvorfor de ikke ble hentet før, forteller ikke kildene noe om.

2.16 Henrettet

10. juni 1741 ble det holdt sommerting på Vang. Rosenfeldt var syk, dermed ble tinget holdt hos fogd Andreas Tønder på Vang. Tinget er ikke ført inn i justisprotokollen, men det refereres til det i fogderegnskap fra 1741. Der er fullt mulig at henrettelsen skjedde i forbindelse med dette tinget. En bekreftelse på henrettelsen finner vi fra et tingreferatet 13. juni 1744. Der blir håndjern etterspurt, og det ble sagt at de ble igjen på Vang da morderne fra Malangen "blev rettet i 1741."¹⁷³ Håndjernene skulle tas av like før henrettelsen og referansen tilsier da at henrettelsen skjedde der. At de ble henrettet samtidig som det ble holdt ting er trolig siden allmuen allerede var samlet.

¹⁶⁸ SJP f 270b.

¹⁶⁹ Kilden er datert 16. september 1740.

¹⁷⁰ NT 1738-40 f 686-686b.

¹⁷¹ JP2 f 206b.

¹⁷² Datoen er nevnt i en stevning mot Karen Andersdatter og sønnene hennes 2. november 1741. Innført i justisprotokollen 9. juni 1742. JP2 f 207.

¹⁷³ JP2 f 241b-242.

2.17 Familien stevnet 25.oktober 1741

Karen Andersdatter og sønnene ble stevnet for å ha skjult og hjulpet Birte og Benjamin, i forbindelse med den siste rømningen. Familien skulle møte til høsttinget 2. november 1741, men det ble utsatt til 9. juni 1742. Karen Andersdatter og sønnene ble dømt til å betale 30 riksdaler for å ha skjult og hjulpet Birte og Benjamin. Det er tydelig at Birte og Benjamin allerede var henrettet, ellers skulle de ha hatt en plass i dette dokumentet. Da de ble hentet i april 1741 hadde de allerede fått benådningen, og det var ingen grunn å utsette henrettelsen mer.¹⁷⁴

2.17.1 Oppsummering

På lagting på Vang april 1740 ble Erich nevnt for første gang. Han skal, ifølge Birte og Benjamin, vært opphav til flere krangler mellom ekteparet. Dette er et nytt moment i saken, men har verken blitt nevnt tidligere eller i senere fremstillinger. På lagtinget fikk Benjamin like streng straff som Birte, med henvisning til KF16.10.1697. Det ble søkt om benådning og denne ble innvilget: De slapp å bli knepet med glødende tener, for på den måten å møte døden med større verdighet.

Delinkventene klarte å rømme en siste gang. Mest sannsynlig oppholdt de seg hjemme i Aursfjorden, og hvorfor myndighetene drøydde så lenge med å hente dem, blir bare spekulasjoner, for eksempel i retning av kostnadsbesparelse. 28. april 1741 ble de hentet tilbake i arrest. Familien ble stevnet på grunn av at de hjalp og huset Birte og Benjamin. Søskenene ble trolig henrettet 10. juni 1741 på Vang på Senja.

2.18 Saken sett i lys av rettsystemet på 1700-tallet

”Man ønskede, at der skulle straffes således at man med lige så stor skræk kunne tale om straffen, som man talte om forbrytelsen.”¹⁷⁵

Gjennom rekonstruksjonen har jeg påvist flere saksbehandlingsfeil. Disse feilene ble også slått ned på i samtiden. Ved å sette saksgangen i inn en rettshistorisk kontekst vil disse avvikene komme enda klarere frem.

¹⁷⁴ JP2 206-207.

¹⁷⁵ Sagt av Høiesterettsdommeren i København angående mordet på landsdommer Becket i 1739 jf Krogh 2000:250.

Etter å ha rekonstruert hendelsesforløpet ser jeg at saken mot Birte Olsdatter ikke representerer en normal saksgang, selv på 1700-tallet. Det er flere grunner til dette, men først og fremst at rettsprosessen ikke fulgte datidens lovbestemte retningslinjer. Å drepe noen innad i familien ble sett på som et ekstremt grovt drap, dette vises i forordningen av 16. oktober 1697.¹⁷⁶ For et slikt drap var det ikke nok å dømmes til døden, men det skulle settes et eksempel til *skrekk og avsky*. Derfor skulle den dømte knipes med glødende tenner og armen skulle hogges av. Dette i tillegg til selve henrettelsen der hodet skulle hogges av med øks. Hodet skulle settes på stake for å minne allmuen på forbrytelsen.¹⁷⁷ Denne straffetenkningen er basert på mosaisk rett. ”Øye for øye, tann for tann”.¹⁷⁸ Under opplysningstiden ble det gradvis vanligere at kongen ga benådning, enten for å slippe tortur, slik det var tilfelle med Birte og Benjamin, men også benådning for dødsstraff. Selv om utviklingen gikk i den retningen var ikke straffeutmålingen preget av mildhet først på 1700-tallet.¹⁷⁹ En årsak som ofte ble oppgitt som grunn i benådningssøknaden var å be om å få slippe torturen før henrettelsen slik at delinkventen kunne møte døden med den verdighet som ble forventet.¹⁸⁰ I Birte og Benjamins søknad brukes også dette som begrunnelse.¹⁸¹

En av årsakene som gjør Birtes sak spesiell, er at den trakk i langdrag. Jeg har allerede vært inne på årsaken, men skal drøfte den kort her òg. Saken bærer preg av at det ikke ble gjort grundig arbeid i tråd med bestemmelsene. I stedet for å forhøre Birte og Benjamin nøye, aksepterte bygdetinget forklaringene de kom med uten å stille spørsmål. De godtok at Birte hevdet hun drepte Jens med et kryssjern, (bøkkerjern /svanzskrue) selv om de visste hvor lite jernet var. Besiktelsesrapporten konkluderte i tillegg med at Jens var drept med ei øks, og at det var dype sår i hodet hans.¹⁸² Dette ble ikke realitetsbehandlet på tinget, i følge primærkildene.

Neste feil som ble gjort var at Birte ble dømt til døden uten henvisning til forordningen retten skulle dømt etter. I og med at mordet var på nær familie, ble det krevd at dødsdommen skulle skjerpes i tråd med 1697-forordningen. Asmus Rosenfeldt sendte dommen inn til amtmannen, men fikk en streng beskjed om å dømme etter KF16.10.1697. I stedet for å gjøre dette innkalte sorenskriveren til ekstrating og startet saken på nytt. Her skulle han ha dømt uten ny saksbehandling. Da saken endelig ble innstevnet til lagtinget på

¹⁷⁶ Forordningen er vedlagt bakerst i oppgaven.

¹⁷⁷ Krogh 2000: 213-14.

¹⁷⁸ Erichsen 1993: 95.

¹⁷⁹ Krogh 2000: 275.

¹⁸⁰ Krogh 2000: 299.

¹⁸¹ DK, RS f 555.

¹⁸² Se kapittel 2:28.

Steigen hos lagmann Bredahl, var ankefristen gått ut. Dermed måtte saken starte helt på nytt for tredje gang. Dette er grunnen til at det tok unormalt lang tid med rettsprosessen. Fra 1736 ble det innført embetseksamen for dommere for å forhindre uorden i rettsystemet, for at aktørene skulle få større juridisk og profesjonell kompetanse.¹⁸³ Denne saken viser at rettsystemet hadde behov for det.¹⁸⁴ Fra det tysk-romerske riket er Aktenversendung kjent.¹⁸⁵ Underretten sendte saken fra seg til høyere hold for å få hjelp til rettslig utgreiing. Dette var vanlig praksis i Norge også. På 1600-tallet var lagmannsrådføring, hvor sorenskriveren søkte råd hos lagmannen utbredt.¹⁸⁶ Særlig vanskelige saker henviste bygdetinget til lagmannen.¹⁸⁷ Ordningen ble trolig brukt noe også på 1700-tallet. Øyrehagen Sunde viser til et eksempel fra Sunnholdaland 1683 hvor underretten ikke klarte å bestemme hvilken dødsstraff delinkventen skulle få, og dermed dømte de ikke, men sendte saken til lagmannen for å få hjelp til dømmingen.¹⁸⁸ Dette er ikke så ulikt det som skjedde på bygdetinget på Greipstad 1734, da Sorenskriver Rosenfeldt ikke utmålte dødsstraffen for Birte Olsdatter slik han skulle gjort, men ba amtmannen sende den til kongen for en eventuell skjerping. Muligens hadde saksgangen fått et annet utfall om Rosenfeldt hadde konsultert lagmannen allerede på dette stadiet i stedet for å sende inn en ufullstendig dom.

Som nevnt fins det ikke kjente kilder som dekker henrettelsen, men fra avrettingsforordningen 1737 vet vi at de som ble dømt til døden ved halshugging skulle gravlegges på retterstedet, sammen med hodet.¹⁸⁹ Dette gjaldt bare om ikke dødsdommen ble skjerpet, for da skulle ofte hodet settes på stake. Offentlige henrettelser skjedde gjerne på høye topper nært ferdelsårer. De var store begivenheter med preg av religiøs seremoni. De skulle være moralske og religiøst dannende; *til skrekk og advarsel*.¹⁹⁰ Henrettelsene skjedde ofte om morgenen, klokken seks eller sju i sommerhalvåret. Birte og Benjamin ble trolig henrettet 10. juni 1741, og henrettelsen ville da funnet sted tidlig om morgenen. Omtrent to timer før henrettelsen skulle finne sted måtte presten starte samtale med den dømte. Han skulle hjelpe til med å finne trøst i forsoningen gjennom nattverd; at sjelen snart var hos

¹⁸³ Øyrehagen Sunde 2005: 25.

¹⁸⁴ Et lite eksempel på hvor galt det kunne gå når man ikke fulgte riktig prosedyre: Konen til en dødsdømt mann sendte søknad om benådning til kongen, men hun sendte ikke via amtmannen, som loven tilsa. Kongen ga benådning, men da var det for sent. Amtmannen hadde allerede fått dommen eksekvert. Krogh 2002: 323-24.

¹⁸⁵ På norsk ville vi sagt lagmannsrådføring.

¹⁸⁶ Næss 1994: 65.

¹⁸⁷ Sandvik 1992: 91.

¹⁸⁸ Øyrehagen Sunde 2005: 199-200.

¹⁸⁹ Øyrehagen Sunde 2005: 251-52.

¹⁹⁰ Krogh 2000: 18.

Gud.¹⁹¹ På retterstedet holdt først presten en preken før den dømte fikk si noe, eller synge salmer. Den dømte skulle være kledd i hvitt, med sorte bånd.¹⁹² Dette må ha virket sterkt på tilskuerne. Hvite klær, rødt blod. I følge Krogh skulle lenkene tas av rett før henrettelsen.¹⁹³ Dette forsterker hypotesen min om at Birte og Benjamin ble henrettet på Vang, siden det fremgår av kildene at håndjernene ble tatt av der.

Etter å ha rekonstruert hele saksforløpet har jeg lagt grunnlag for å analysere de historiske romanene som har skrevet om saken.

¹⁹¹ Dette er motstridende mot tankegangen at når kroppen var oppdelt kom man ikke til Gud. Jf Øyrehagen Sunde 2004: 251.

¹⁹² Krogh 2000: 285-89.

¹⁹³ Krogh 2000:293.

3. Kjervikmordets fremstillinger, første halvdel av 1900-tallet

I 1943 ble *Malangen Bygdebok* utgitt. Her skrev forfatteren og historikeren Nils. A. Ytreberg sin første fremstilling om Kjervikmordet. Han presenterte historien som en lokalhistorisk tekst, dog uten noter eller litteraturliste. Siden historien står i *Malangen bygdebok*, fremstår den som bygdehistorie, ikke som fiksjon. Den er dermed ikke et forsøk på å skrive skjønnlitteratur, men en tekst som utgir seg for å være den riktige historien om Birte Olsdatter. Jeg vil prøve å vise hvilke kilder Ytreberg bygget på, og om han gjenga noe av det han har oppfattet av sagnet i bygda¹⁹⁴. Han hentet mest sannsynlig enkelte opplysninger fra Jens Solvangs artikkel *Blod for Blod* fra 1925. Jeg kommer derfor til å presentere Solvangs artikkel først, siden den er eldst. Deretter kommer en gjenfortelling av historien Ytreberg skrev, slik den kan leses i bygdeboka. På den måten kan jeg se hvor mye han har støttet seg på Solvang. Senere i kapittelet skal jeg se på lokalhistorikeren Brynjulf Bjørklids kommentar til *Malangen Bygdebok*, som ble trykt i *Håløygminne* i 1945, for å vise at det var flere oppfatninger av historien. Disse tre tekstene kom før *Timeglasset*, som er den første romanen skrevet om Kjervikmordet. Etter å ha gått gjennom dem, er det enklere å se om *Timeglasset* representerer et skille i måten Birtes historie blir fremstilt på.

3.1 *Blod for Blod* av Jens Solvang 1925

”Hadde jeg visst ditt foræderi skulde kniven stått i dig”¹⁹⁵

Denne artikkelen ble skrevet for *Tromsø* i 1925 og er den eldste teksten jeg kjenner til som omhandler Kjervikmordet.¹⁹⁶ Solvang skrev at i 1705 dro Birtes far, Ole Knudsen og broren Anders nordover fra Rørostraktene. I Morskogen møtte de røvere, som de drepte, og tok med seg en sølvskatt som lå der, i tillegg til en ung jente røverne hadde tatt. Solvang påpeker at hun ble med som Anders kone – ikke Oles. Folketradisjonen hevder piken var Karen Andersdatter, Oles senere hustru. Grunnen til at jeg trekker frem historien om røverne er fordi den har blitt en gjenganger i opptakten til fortellingen om Birte Olsdatter. En viktig innvending mot sannhetsinnholdet i historien, er at Ole Knudsen ble registrert som gårdsbruker på Aursfjordgården allerede i 1670.¹⁹⁷ Han flyttet dermed ikke nordover i 1705. Jens Solvang skrev videre at han selv hadde sett deler av denne skatten. Min hypotese er at

¹⁹⁴ Før han skrev ned historien samlet han inn muntlige fortellinger i Malangen, ifølge informant Arne Pedersen, mai 2007.

¹⁹⁵ Solvang 1991: 12.

¹⁹⁶ Den ble gjentrykt i *Årbok for Malangen* i 1991.

¹⁹⁷ Amsregnskapene Nordland Amt 1670-71 - Mikrofilm nr.672-673

dette må være et sagn som ble koblet sammen med Birtes allerede dramatiske historie, før historien ble nedskrevet. Solvang refererer til sagnet som må være eldre enn hans artikkel. Han gjenga det han hadde hørt, samtidig som han prøvde å rette opp det som han mente var feil. Solvang godtok historien om røverne, men ikke at piken ble gift med Ole Knudsen. Jeg hevder at Ole Knudsen ikke hadde noe med noen røverne i Morskogen å gjøre. Jeg skal vise i neste kapittel at røverhistorien er et element som fortsatt er med når senere forfattere skriver om Birte Olsdatter. Selve fortellingen om røverne har imidlertid ingenting med Birtes skjebne å gjøre, men den kan fungere som et litterært grep.

I følge Solvang var grunnen til at Birte ikke ville gifte seg med Jens, barndomskjæresten Jon Brynjulfsen.¹⁹⁸ Birtes mor, Karen Andersdatter, likte ikke at Birte var sammen med fattiggutten Jon, og presset på for å få henne gift med Jens Olsen. Jens hadde en liten gård i Kjervika som han drev sammen med husholdersken Anna Maria Eriksdatter. I følge primærkildene hentet Jens først Anna Maria Erichsdatter da Birte dro fra han i 1732.¹⁹⁹ Solvang skrev at etter giftemålet som Birte tilslutt gikk med på, ble Jens brutal med henne, hjulpet av sin "husholderske". Han prøver å antyde at Jens hadde et forhold til Anna Maria. Dette er ikke annet enn et litterært grep for å gjøre historien enda mer dramatisk. Er det så grunnlag for å spekulere i om Jens hadde et forhold til Anna Maria? Dette er lite trolig ut fra det primærkildene forteller; på lagtinget på Vang kom det frem at hun var en gammel kone.²⁰⁰ Et annet poeng er at om Jens hadde vært utro, ville Birte trolig ha sett det som en mulighet til å komme seg ut av ekteskapet, og ikke sett seg nødt å bruke vold for å klare det.

Solvang hevdet at fordi Birte ble mer som en tjener i huset, og ikke husmor, dro hun hjem til Aursfjorden. Etter megling fra prost Junghans ble hun med tilbake til ektemannen. Karen Andersdatter sendte med hennes bror Benjamin som støtte. I Solvangs artikkel startet samlivet som det endte før Birte reiste hjem, og Birte begynte dermed å tenke på å ta livet av Jens. Solvang poengterte at på den tiden var skilsmisse et ukjent begrep. Om Birte kjente til muligheten, vet jeg ikke, men ifølge andre kilder var det ikke vanlig å skille seg på 1700-tallet. Muligheten var imidlertid tilstedet om en av partene var utro. Vold eller mishandling kunne også være legitime grunner til skilsmisse, mens krangling ikke var grunnlag for det.²⁰¹ Erling Sandmo skriver at det kunne være tre årsaker til å få skilsmisse. Hor, desertio (å

¹⁹⁸ Se personregister.

¹⁹⁹ JP2 f 061.

²⁰⁰ SJP f 268 se også kapittel 2: 43.

²⁰¹ Teige, se url i litteraturliste.

forsvinne/rømme) eller impotens var legitime grunner. Det vanligste var dersom kvinnen kunne dokumentere at mannen hadde vært utro, kunne hun få skilsmisse.²⁰²

Selve mordet blir hos Solvang beskrevet med at Birte satt og jobbet med en hosebinding og Jens med bøkkerarbeid. En krangel oppstod fordi Birtes hosebindingsstikk gikk i stykker. Benjamin som satt i stuen, fikk se at Jens skulle til å slå Birte og stormet ut for å legge han i bakken. Han sa til Birte at hun skulle ta øksa og hugge Jens. Etter slaget slo Benjamin en gang til i samme såret. Birte ble forskrekket over det hun hadde gjort, men Benjamin holdt hodet kaldt og fikk henne med på å dra Jens til sjøen. Solvang skriver videre at sagnet forteller at det var festet en ankergryte til liket, men han tror ikke på at det var festet noe til Jens siden han fløt opp så raskt, og fordi vitneutsagn forklarer at det ikke var det. Dermed viderebringer han tradisjonen, men godtar den ikke. Solvang har altså lest hvordan søsknene forklarte seg på ekstratinget i 1734, og diktet videre på deres fortelling.²⁰³ Han referer også direkte til justisprotokollen, så her er det ingen tvil om at han har lest i noen av primærkildene.

Dette er den eldste beskrivelsen av selve drapet (når jeg ser bort fra justisprotokollen), og jeg vil undersøke om Ytreberg hentet inspirasjon fra Solvang når det gjelder hendelsen. Det er verdt å merke seg at Solvang gjør Benjamin til den aktive part i drapshandlingen. Solvang skriver videre at da Jens fløt opp fra sjøen, rømte søsknene til ei hule i Mårfjellet. Der ble de til høsten da Benjamin dro til sorenskriveren på Greipstad for å unnskyldte seg. Birte ble da pågrepet på Aursfjordgården og ført til fogdegården på Vang og satt i forvaring, før saken kom opp. At Benjamin meldte seg, står eksplisitt i kildene.²⁰⁴ Om Birte ble arrestert hjemme på gården, vet vi ikke, men som vi skal se senere, er det flere fremstillinger som påpeker at hun ble det. At de først rømte til hulen står det ingenting om, bare at de var rømt til skogs. At historien om hula i Mårfjellet har oppstått, er ikke så merkelig: De som var lokalkjente i Aursfjorden kjente nok til den, og et bedre skjulested kan vanskelig finnes i området.²⁰⁵ Om søsknene faktisk gjemte seg der, kan man bare spekulere i. Tradisjonen har like fullt plassert søsknene der da de var på flukt, og hula kalles fortsatt "Birteholla." Dette momentet skulle vise seg å bli en gjenganger i senere fremstillinger.

²⁰² Sandmo 1999: 223. Som igjen henviser til: Kongelige Mayestatis Ordinanz/ Liudiens om Ecteskabs Sager (Kbh. 1582,1607(etter faksimileutgaven, Oslo 1985)). Hentet fra kapittelet "Aarsag huorfor Ectefolck maa atskilles".

²⁰³ JP2 f 083.

²⁰⁴ JP2 f 161b.

²⁰⁵ Jeg har selv vært på befarings i hulen, juni 2007.

Tinget vinteren 1733-34 er ikke nevnt hos Solvang, han går rett til 15. juni 1734. Hans fremstilling av dette tinget følger justisprotokollen.²⁰⁶ Solvang skrev at Birtes sak er oppe for andre gang, dermed kjente han til det første tinget, men valgte å ikke behandle det.

Sorenskriveren Asmus Rosenfeldt hadde fått en bot for å ikke ha dømt skikkelig i saken, men Solvang poengterte at han måtte ha vært en mann med medmenneskelig tankemåte, siden han ikke ville dømme etter den kongelige forordningen av 16. oktober 1697. Amtmannen Owe Schieldrup sendte saken tilbake til underretten og beordret en dom i saken. På tinget 15. juni fastholdt Birte sin tidligere forklaring om at hun drepte Jens med et kryssjern, skriver Solvang.²⁰⁷ Han fortsatte med at fogden ville ha dødsstraff for begge to, men bare Birte ble dømt til døden. Det er ikke kildebelegg for å hevde dette, her har Solvang lagt ord i munnen på fogd Andreas Tønder.

Fra lagtinget på Steigen skriver Solvang kun at saken ble avvist på grunn av at drapet ikke kunne vært utført med kryssjern fordi Jens' hode hadde merker etter en øks. Begge to ble satt i varetekt på Greipstad.²⁰⁸ Igjen forholder Solvang seg til justisprotokollen. Der står det at de dro til lagtinget på Steigen sommeren 1735.²⁰⁹ Solvang kan ikke ha lest referatet fra selve tinget, kun denne referansen i protokollen, fordi han gjettet helt riktig på at saken ble avvist, men har ikke fått med alle essensielle opplysninger fra tinget. At han mangler opplysninger fra dette tinget, peker enda sterkere på at opplysningene jeg har fra lagtinget ikke har vært kjente og tilgjengelige tidligere.

Om flukten til Sverige 1735-1736 skriver Solvang at de dro med finnene (samene) over til Sverige. Ryktene sa at det var to nordmenn på rømmen fra myndighetene, sammen med dem. Våren 1736 ble forhandlinger satt i gang. Svenskekongen ga tillatelse til at de skulle hentes tilbake. Lensmannen, Olle Larsen, fikk beskjed om å ordne dette. Fangene ble etter dette sittende på Vang. Kjennskap til korrespondansen jeg presenterte i kapittel to, kunne nok ha utfylt avsnittet om rømningen til Sverige, om Solvang hadde kjent til kildene.

På sommertinget på Greipstad 15. juni 1739, innrømte Birte at mordet skjedde med øks. Her refererer Solvang omtrent til samme som står i justisprotokollen.²¹⁰ Det eneste han la til er at Michel Hvids ansikt var "hårdt som stål" da Jens' bror, Erick Olsen, ba om mildhet for fangene.²¹¹ Høsten 1740 klarte de nok en gang å rømme, denne gangen tilbake til hula hvor de holdt til første gangen de rømte. Jeg har ikke kildedekning til å si at det stemmer at de

²⁰⁶ Se kapittel 2: 30.

²⁰⁷ Solvang 1991: 10.

²⁰⁸ Ibid.

²⁰⁹ JP2 f 161b.

²¹⁰ JP2 f ff 160b. Se kapittel 2: sommerting 1739.

²¹¹ Solvang 1991: 12.

rømte akkurat da, men vi vet at de ble hentet tilbake 28. april 1741.²¹² Hos Solvang er det Birtes bror, Peder, som viste lensmannen vei til hula. Peder ba om å få se kniven til Benjamin. Benjamin ga ham denne, og både Birte og Benjamin ble arrestert. Benjamin svarte med: ”Hadde jeg visst ditt foræderi, skulde kniven stått i dig”²¹³ Her mangler det kilder, men Solvang velger antageligvis å støtte seg på tradisjonen.²¹⁴ Solvang skriver at da de dro tilbake fra hula, sang Birte *Birtesangen*, en sang hun skulle ha forfattet selv. Det er neppe troverdig, men som Ola Graff, musikkviter hevder det er mye mer sannsynlig at noen som har følt med Birte hjalp henne, eller diktet denne i ettertid.²¹⁵

Selve henrettelsen plasserte Solvang på Ryøya en vårdag 1742. Han skriver at en beskrivelse av henrettelsen forsvant da det Moursundske arkiv brant. Det stemmer at det ikke er en kjent redegjørelse fra selve henrettelsen, men om den har eksistert vet jeg ikke. Det må påpekes at det er ingen grunn til at den skulle ligge i et privat arkiv.

Mestermannen, Ole Johnson, henrettet ikke flere etter Birte og Benjamin, skrev han videre. Denne påstanden kan ikke bekreftes i primærkildene. Ladnes skriver at Ole Johnson holdt til på Mestervik helt til 1760, og det er trolig at han fortsatte å være bøddel.²¹⁶ Solvang lot Jon, Birtes barndomskjæreste, gravlegge levningene av henne på Ryøya. På den måten laget han en avrunding på fortellingen om Birte. En tragedie får et romantisk skjær over seg til slutt. Om det er tradisjon eller Solvangs grep, kan jeg ikke avgjøre, selv om min hypotese er at Solvang har diktet opp denne slutten. I muntlig fremstillinger blir det poengtert at hodene sto lenge på stakene.

3.2 Kjervikmordet i Malangen Bygdebok av Nils A. Ytreberg

Nesten 20 år etter Solvangs artikkel ble *Malangen Bygdebok* utgitt (1943). Jeg skal prøve å se på hvor stor grad Ytreberg støttet seg på Solvang da han skrev i bygdeboka. Bygde han på Solvang også der Solvang ikke kunne vise til primærkilder? Har Ytreberg videreutviklet enkelte momenter og lagt til nye basert på egne undersøkelser?

I *Malangen Bygdebok* starter kapittelet om Kjervikmordet med at Ytreberg skriver at han vil fortelle kronologisk hva som skjedde. Han skriver at Birte bodde sammen med moren som var enke, og brødrene Anders, Peder, Kjeld og Benjamin. Hun hadde ytterlig en bror, Ole, som bodde i Sultinvik. Familien var ikke velstandsfolk. Både moren og brødrene presset

²¹² JP2 f 207.

²¹³ Solvang 1991: 12.

²¹⁴ At Brynjulf Bjørklid skriver noe av det samme bekrefter påstanden, det skal jeg komme tilbake til sist i kapittelet. Også muntlig tradisjon nevner noe av det samme, for eksempel 7M 01.06.07

²¹⁵ Graff 2005: 53.

²¹⁶ Ladnes 1949.

Birte til å gifte seg med Jens Olsen, selv om hun ikke ville det. Da de ble gift var Birte 21 og Jens 30 år. Birte ble gravid, men barnet var dødfødt, og ble gravlagt med kirken. I følge justisprotokollen, stemmer det at de fikk et dødfødt barn, og at det ble begravd ved kirken.²¹⁷ Hva skjedde med Birte da hun var gravid, siden det var dødfødt? Flere forfattere har prøvd å svare på dette. Senere i oppgaven skal jeg vise hvordan flere forfattere har brukt dette barnet som motiv for selve mordet på Jens Olsen. Opplysningene Ytreberg kommer med i dette avsnittet, er i samsvar med primærkildene.

Ytreberg fremholder at ekteskapet ble ulykkelig fordi Jens var ond mot Birte, og fordi hun hadde ikke følelser for han. Han var ikke voldelig, men lot henne ikke råde over noe i huset. Det ble så ille at Birte reiste hjem til Aursfjorden, og hun ble der til prost Henning Junghans kom og meglet mellom ektefellene. Birte gikk med på å dra tilbake til Kjervika og fikk med seg Benjamin til støtte. I følge Ytreberg, må Jens ha sett skeivt på Benjamin; etter at han kom i huset ble stemningen spent til det ytterste. I følge justisprotokollen ble Benjamin sett på som en forverrende faktor, i stedet for å bli en fredsstifter, som intensjonen med å sende han til Kjervik var.²¹⁸ At Birte ikke hadde følelser for Jens, kommer klart frem i kildene, men om han var ond mot henne, finnes ikke kildebelegg på. Dette blir bare en påstand fra både Solvang og Ytreberg. Om prosten meglet eller truet kan diskuteres. Jeg støtter meg på kildene når jeg siterer at Birte ble truet med ”noe annet enn loven”, for å dra tilbake til ektemannen.²¹⁹ Det betydde mest sannsynlig utestenging fra kirken, som tidligere nevnt.

Ytreberg beskriver mordet på omtrent samme måte som Solvang; En dag i midten av juni, mens Birte satt med en hosebunding og Jens med bøkkerarbeid, startet de å krangle. Benjamin, som var i stuen, kom ut og så at Jens skulle til å slå Birte. Han kastet seg over Jens og ba Birte bruke øksa. Benjamin tok den etterpå opp, og ga Jens et slag til. Etterpå kom Benjamin på at de skulle senke liket. Det var fortsatt liv i Jens da han ble senket på fjorden, noe som er i samsvar med primærkildene.²²⁰ Birte startet å tørke blodet med mose og brente alt som hadde flekker av blod. Mens Benjamin gjorde seg klar for å dra på fiske, satte Birte fyr på gården. Ytreberg har støttet seg på både justisprotokollen og på Solvangs måte å beskrive drapet på.

I følge Ytreberg sa Birte til folk at Jens hadde tent på gården. Birte og Benjamin dro tilbake til Aursfjorden. Der var de til Jens fløt opp igjen, for de hadde glemt å binde noe til

²¹⁷ JP2 f 163.

²¹⁸ SJP folio f 268.

²¹⁹ JP2 f 061. Se kapittel 2: 25.

²²⁰ JP2 f 160b.

liket. Her støtter Ytreberg seg på justisprotokollene og på Solvang. Sistnevnte skrev om ei gryte de visstnok skulle ha bundet fast, mens i protokollen er det referert at de ikke bandt noe til liket. Ytreberg nevner ikke gryten, og jeg skal undersøke om senere fremstillinger har med dette momentet.

Ytreberg hevdet at Jens' far etterlyste Jens på sommertinget den 19. juni 1733. Dette stemmer, men Ytreberg tok feil av datoen; sommertinget fant sted 10. juni 1733.²²¹ Jens' far Olle Kielsen, bad om at Birte og Benjamin måtte tas i forhør. Det fantes ikke opplysninger som pekte mot søsknene, og de ble ikke anholdt etter forhøret. 21. juli 1733 fløt liket opp. Her følger Ytreberg strengt kildene, og det er ikke nødvendig ikke kommentere ytterligere. Ytreberg refererte til folketradisjonen da han hevdet at de rømte til hula i Mårfjellet etter at liket dukket opp. Benjamin dro senere til sorenskriveren Asmus Rosefeldt for å unnskyldte seg for mordet. Birte ble anholdt 28. oktober 1733. Foruten hula, kan alle opplysningene hos Ytreberg i dette avsnittet verifiseres med kildebelegg.

Fra høsttinget 9. desember 1733 holder Ytreberg seg til kildene, men han har oversett (eller ignorert) at Birte nevnte at Jens beskyldte henne for utroskap. Passet det ikke inn i historien at Birte enten var utro, eller at Jens mistenkte henne for det? Både når det gjelder Benjamins forhør og det Birte fortalte, er det ikke noe annet som skiller seg fra protokollreferatet. Vedrørende dommen over Birte er Ytreberg også tro mot kildene. Han refererte til et brev fra amtmann Owe Schieldrup hvor sorenskriver Rosenfeldt fikk refs for ikke ha utmålt straffen over Birte.²²² Det Ytreberg skriver fra ekstratinget 15. juli 1734 er også helt i tråd med det som kan leses i tingboka. I andre kapittel er det oppsummert det som kom opp på dette tinget, og dermed gjentar jeg det ikke her.²²³ Om lagtinget på Steigen skrev Ytreberg kun at dommen ble stadfestet av lagmannen Thomas Bredahl. Ytreberg kan ikke ha lest referatet fra dette tinget, men han har trolig lest selve referansen til lagtinget sommeren 1735 i justisprotokollen.²²⁴ Han slutter annerledes enn Solvang som skrev at saken ble avvist, ikke stadfestet. Ytrebergs feilslutning resulterte i at innholdet fra lagtinget på Steigen forsvant fra historien, og dermed også forståelsen av hvorfor saken trakk i langdrag. Fremstillingen av Benjamin hadde kanskje også blitt noe annen om opplysningene om hans utrustning, som jeg beskrev i kapittel to, hadde vært kjent for Ytreberg.

Angående omstendigheten rundt rømningen til Sverige, holdt Ytreberg seg til det som justisprotokollen gjengir. Etter at Birte og Benjamin hadde blitt hentet fra Sverige, er det

²²¹ JP2 f 055b.

²²² Ytreberg 1943:233.

²²³ Se kapittel 2: 30.

²²⁴ JP2 f 124b.

uvisst hvorfor det ikke skjedde noe i saken, skrev Ytreberg. Grunnen til at Ytreberg skrev dette, er at han bare har lest i justisprotokollen fra Tromsø Sorenskriverembete. Han synes ikke å ha hatt kjennskap til kilder som for eksempel omtaler søknad om å få starte saken på nytt og søknad om benådning.

Fra sommertinget 15. juni 1739 skrev Ytreberg omtrent det samme som kildene hentyder. Ytreberg skriver om lagtinget på Vang september 1740, men går ikke i detalj om hva som kom frem der, bare at dødsdommene ble stadfestet. Her har Ytreberg igjen gjort en feil med hensyn til tidsangivelsen. Lagtinget på Vang ble holdt torsdag 21. april 1740, og ikke i september. Er dette en feil som også andre har tatt med? Om ikke Ytreberg har lest referatet, hvor har han da opplysningen fra at tinget på holdt på Vang? Solvang skriver ingenting om dette tinget. Om henrettelsen skrev Ytreberg at den ble eksekvert på Stegelneset på Ryøya i 1742. Hodene ble satt på stake og kroppene lagt på steile. Ytreberg refererer til tradisjonen og skriver at det ikke lengre eksiterer kilder på henrettelsen. Han avsluttet den lokalhistoriske teksten med det kanskje mest kjente sitatet fra denne saken. ”Det siste de så var Birtes lange lyse hår som flagret i vinden.”²²⁵

For å få analysert *Timeglasset* og klargjort hvilke elementer som er hentet fra kildene, og hvilke han har hentet i tradisjonen eller har diktet opp, er neste skritt å ta for meg Brynjulf Bjørklid som kommenterte Ytrebergs fremstilling i bygdeboka. Denne kommentaren stod på trykk *Håløygminne* i 1945²²⁶, og Ytreberg kan ha tatt den med i betraktningene da han skrev *Timeglasset* noen år senere. Dermed hører også Bjørklid med til fremstillingene før *Timeglasset*.

3.3 Tradisjon mot kilder

Brynjulf Bjørklids kommentar til bygdeboka, 1945

Bjørklid starter sin kommentar med å skrive at fremstillingen i bygdeboka selvfølgelig er korrekt, i følge justisprotokollen, men ikke ifølge tradisjonen. Bjørklids motiv var å fortelle historien slik han fikk høre av morfaren, som hadde blitt fortalt den da han var ung. Han erkjenner at det utvilsomt har blandet seg inn eventyrlignende trekk, men at det fortsatt er noe sant i det han gjengir. Han spekulerte i at vitnene ikke sa det de visste under forhørene, og derfor stemte ikke justisprotokollen.²²⁷

Bjørklid støttet både Solvang og Ytreberg i påstandene om at Birte ikke ville gifte seg med Jens, og at hun ble tvunget av familien, og spesielt av Karen Andersdatter. Birte fikk mer

²²⁵ Ytreberg 1943: 239.

²²⁶ Bjørklid i *Håløygminne* 2/1945.

²²⁷ Bjørklid 1945.

og mer imot ektemannen, samtidig som hun og Benjamin ble fysisk tiltrukket av hverandre. De ble enige om å myrde Jens, noe de også gjorde. Liket kvittet de seg med ved å kaste det på sjøen om natten. Rundt nakken på liket hadde de festet ei gryte fylt med stein. Bjørklid nevner ikke brannen på husene i Kjervika. Da folk begynte å lure på hvor Jens var, svarte søsknene at de ikke visste noe. Liket fløt opp, med gryta om nakken, på den andre siden av fjorden, ikke i Kjervika, i følge Bjørklid. Tingboka forklarer at liket fløt opp i fjæra nedenfor gården i Kjervika.²²⁸ Her skriver Bjørklid, som Solvang, at gryta er på ”museet i Troms”.²²⁹ De andre påstandene mangler slektskap med opplysningene som finnes i kildene, med unntak av at Birte og Benjamin hevdet at de ikke visste hvor Jens var.

Bjørklid utbroderte videre at Birte og Benjamin rømte til fjells da liket dukket opp. I fire år skal de ha holdt til i ei hule i Mårfjellet. Angående det at søskenparet oppholdt seg i hula, er Bjørklid i samsvar med både Solvang og Ytreberg. Når det kommer til tidsperspektivet, står Bjørklid alene. At de var fire år i hula, stemmer heller ikke med referatene fra protokollen. Selv om Bjørklid skriver at han vet dette ikke er etter kildene, men ifølge tradisjonen, er det helt usannsynlig at søsknene bodde i fire år i hula før de ble arrestert. I følge Bjørklid fikk Birte og Benjamin flere unger mens de bodde der, men ungene drepte de, for at de ikke skulle avsløre dem.²³⁰ Disse opplysningene er uten tvil oppspinn, opplysningene helt uten holdbarhet, selv om det faktisk ble spekulert fra flere hold hvilket forhold Birte og Benjamin egentlig hadde. Det er forståelig at det kunne se mistenkelig ut, men at de fikk flere barn sammen, er rene spekulasjonen. Det fins ingen kilder som støtter opp under denne påstanden, men heller kilder som forsvarer det motsatte; det var ikke annet enn søskenkjærlighet mellom dem. I justisprotokollen forklarer de seg om akkurat dette.²³¹ Muntlige fremstillinger i dag sier ikke noe om at de skulle holdt til så lenge i hula, heller ikke noe om at de fikk flere barn sammen.

Bjørklid forklarer hvordan de ble oppdaget i hula slik: En rypejeger så røyk i fjellet og fikk mistanke om at søsknene holdt til der. Lensmannen ble varslet, og fangene ble hentet. Broren deres ble sendt inn i hula først for å lure kniven fra Benjamin. Dette gjorde han, og da Benjamin skjønnte hva som hadde skjedd sa han: ”Du kunde sagt meg kva du vilde med kniven, so skulde du fått han på ein annan måte”.²³² Dette er omtrent det samme som Solvang også siterte. De ble stilt for retten, og Benjamin tilstod og angret, mens Birte viste ingen tegn

²²⁸ JP2 f 057b.

²²⁹ Bjørklid 1945: 92.

²³⁰ Ibid.

²³¹ JP2 f 162-162b Se kapittel 2: 36.

²³² Bjørklid 1945: 92.

til anger. Dette er ikke i samsvar med protokollen, for der viste både Birte og Benjamin anger for det de hadde gjort. Begge ble dømt til døden, skriver Bjørklid. Mestermannen Ola [Ole] fikk tilbud om å slippe å utføre henrettelsen siden han var en gammel mann, og ikke hadde gjort det før. Han takket nei, han ville gjøre det en gang før han døde. Ole Johnsen slo seg ned i Mestervik i 1715, og som den eneste skarpretteren i området, har han trolig henrettet flere. Det ble eksekvert flere dommer i denne perioden, og Ole Johnsen må ha stått for noen av disse.

Henrettelsen skjedde på Ryøya, i følge Bjørklid. Han oppgir ikke noe årstall for hendelsen. Benjamin ble henrettet først, og alt gikk etter forskriftene. Med Birte ble det derimot komplikasjoner: Hodet ville ikke av. Loven var slik at om ikke hodet gikk av på tredje forsøket måtte også boddelen bøte med livet, hevdet Bjørklid. Da han hugget det tredje slaget gikk hodet nesten av. En fra øvrigheten hjalp til, og hodet ble tilslutt atskilt fra kroppen. Det lå fortsatt og bet i gresset etter det var hugget av. ”So forherd var ho Berit [Birte]”²³³. Begge hodene ble satt på stake på øya, og Bjørklids morfar fortalte at da han var ung, hadde han hørt at hodeskallene stod der i mange år. ”Ho hadde so langt og fagert og lysegult hår, ho Berit”²³⁴. Morfaren kan ha vært ung tidlig på 1800-tallet og det er fortsatt lenge etter at henrettelsen skjedde. Bjørklid skriver her helt motsatt av Solvang som lar en oppdiktet karakter fjerne hodet til Birte og begrave det. Bjørklids påstander er her enestående. Han støtter seg verken på Solvang, Ytreberg eller primærkilder. For å bruke hans egne ord; dette er kun eventyrpreget.

3.4 Oppsummering

Oppsummert kan jeg si at Ytreberg baserte seg på tilgjengelig kildemateriale da han skrev bygdeboka. Både Solvangs og Ytrebergs tekst bærer preg av noe mangelfull kildegranskning. Ytreberg har lest justisprotokoll nr 2, men ikke noe utover denne, siden det er flere opplysninger som mangler. I tillegg har Ytreberg feiltolket noen opplysninger fra protokollen, siden flere tidsangivelser ikke er i samsvar med primærkildene. Også at Jens beskyldte Birte for utroskap, har falt utenfor Ytrebergs gjengivelse. Ytreberg har dessuten støttet seg på deler av Solvangs artikkel, noe som kommer tydeligst frem når han beskriver selve mordet på Jens Olsen. Tradisjonen har han også støttet seg på, men ifølge Bjørklid hevder den gamle tradisjonen noe helt annet enn Ytreberg skriver. Hvor mye har Ytreberg fylt inn der kildene

²³³ Bjørklid 1945:93.

²³⁴ Ibid.

var tause? Har han lest flere kilder før han skrev *Timeglasset*, eller er det disse tekstene som jeg så langt har presentert som la grunnen til romanen?

4. Videreføring, fortolkning og endring

Dette kapittelet består av en komparativ, intertekstuell analyse. Jeg kommer til å vektlegge Ytrebergs roman *Timeglasset* fra 1952 og drøfte hvor informasjonen i *Timeglasset* kommer fra. Min ambisjon er deretter å se på etterfølgende fremstillinger i lys av denne romanen. Jeg kommer til å trekke frem motiver som er gjennomgående, og prøve å vurdere hvor de stammer fra. Har motivene sitt opphav hos Ytreberg, eller kan de etterspores i primærkildene? Er det kommet til nye momenter? Temaene har jeg valgt ut fordi de synes viktige og sentrale for historien. Noen av temaene er drivkrefter for den historiske handlingen, men kan også være brukt som litterære virkemidler.

De sentrale temaene er: røvere i Morskogen, personkarakteristikk av Birte, relasjonen mellom Birte og Benjamin, kjærlighetsaspektet, ekteskapsforholdet mellom Birte og Jens Olsen, drapet på Jens Olsen, rømningene, rettergangen og henrettelsen. Jeg velger å gå gjennom temaene kronologisk, selv om noen av de kan spenne både frem- og bakover i tid. Dette gjelder for eksempel fremstillingen av Birtes kjærlighetssøken. Ikke alle verkene blir tatt med under hvert tema, men de vil bli presentert der de utmerker seg med å være annerledes, like eller toneangivende. Også de tekstene som har mangler i forhold til andre fremstillinger vil nevnes, og avvik fra primærkildene vil jeg også se på. Hvilke tema går igjen hos alle (eller flere av) forfatterne? Min hypotese går altså ut på at *Timeglasset* har satt *standard* for ettertidens diktning om den historiske Birtefiguren og hennes skjebne.

Et annet element jeg skal undersøke er nye motiver i *Timeglasset*, i forhold til det Ytreberg skrev i bygdeboka. Hva er i så fall nytt, og hvordan har de kommet til? For å se om Ytrebergs versjon er den røde tråden, eller om det har kommet til nye elementer etter hvert som tekster har blitt publisert, vil jeg sette ulike motiver opp mot hverandre.

En enkeltteksts nære forhold til tradisjonen ved et åpenlys intertekstuell slektskap betyr at den ikke kan endres drastisk. Intertekstualitet må virke slik at teksten fremstår som *riktig*. Endringer kan ikke skje fort og være veldig avvikende fra tradisjonen. Strukturer og oppfatninger må fremstå som etablerte. Nye diktninger kan dermed bare billedliggjøre det som allerede er forankret i tradisjonen eller annen litteratur.²³⁵ Jeg vil prøve følgende påstand: Klarte *Timeglasset* å skape en ny tradisjon?

Jeg skal gå inn i de ulike temaene presentert i forskjellige romaner, for å vurdere om de er basert på historiske kilder, Ytrebergs fremstilling, eller har en annen opprinnelse.

²³⁵ Se Bø i Mæland 1988:27-28.

4.1 Røvere i Morskogen?

Jeg velger å starte med historien om røverne, ikke fordi historien kan verifiseres i kildene, men fordi noen, både forfattere og muntlige fremstillinger, velger å introdusere Birtes historie med denne. Historien om røverne ble først presentert hos Jens Solvang, som vist i forrige kapittel, og det viser at historien har opphav i en eldre tradisjon, enn de andre skriftlige fremstillingene. Min oppfatning er at den ikke er diktet opp av Solvang, fordi han skriver om sølvskatten, og at han selv har sett rester etter den.²³⁶ Når en skriver ned et sagn kan man ikke gå for langt bort fra det folk kjente til. Da ville artikkelen fått stempel som uriktig. Knut Liestøl lanserte en hypotese at om sagn som mange kjente til, og det ikke ble fortalt rett, ville det blitt påpekt av noen.²³⁷ Bø hevder noe av det samme; at endringer ikke kan skje for fort og være for avvikende. Min hypotese er som skrevet, at sagnet om røverne har levd på folkemunne lenge før Solvang skrev den ned, og siden *alle* kjente til den, ble den ikke stilt spørsmål ved den. Et eksempel på dette er Hanna Sørensens' artikkel *Min tur til Birte-hola* i *Årbok for Malangen og Balsfjord Historielag*, 1987. Hun skriver at hele historien om Birte, som skulle bodd i hula i tre måneder, virket uvirkelig, helt til hun fikk se rester av sølvskatten: Da forstod hun at historien måtte være sann.²³⁸

Drapene på røverne kan ikke ha vært begått av Ole Knudsen og broren hans (og moren) i 1705. På dette tidspunktet var Ole Knudsen allerede en etablert gårdsbruker på Aursfjordgården. Knudsen ble registrert som gårdsbruker der i 1670.²³⁹ I følge manntall fra 1702 ble Knudsen født i 1637.²⁴⁰ At deres mor skulle ha fulgt med nordover er mulig, men da måtte de ha reist lenge før 1705. Gammelbesta, som i *Timeglasset* er Birtes bestemor, er en ren fiksjonskarakter. Jeg skal ikke avvise at Solvang og flere i bygda har rett når de sier det fortsatt finnes noe av sølvet, men det trenger ikke nødvendigvis stamme fra røvere. Det fins ingen kjente kilder som kan bekrefte at det ble drept flere menn en gang før eller rundt 1670 eller 1705 i Røros/Trondheimstraktene.

Fortellingen om røverne går igjen hos Solvang, Ytreberg, Skogan og i muntlige fremstillinger. Røverhistorien har blitt en del av historien om Birte Olsdatter, uten at den er beskrevet i historiske kilder. Er det nettopp når det ikke er kjente kilder som kan av- eller bekrefte påstanden, at slike motiver oppstår, og blir gjenfortalt? Denne historien er et godt eksempel på intertekstualiteten mellom verkene jeg går gjennom. Et sagn, uten forankring i

²³⁶ Solvang 1991: 7.

²³⁷ Liestøl 1922: 162.

²³⁸ Sørensen i *Årbok for Malangen og Balsfjord Historielag* 1987: 15.

²³⁹ Ole Knudsen betalte skatt i 1670 og var da bosatt i Aursfjorden. Nordland Amts Regnskap 1670-71. (mikrofilm NR 673)

²⁴⁰ Manntall 1702, Tromsø prestegjeld.

realhistorien og kildene, blir en toneangivende del av fortellingen. Dette fordi den ofte tas opp når fortellingen blir nedskrevet, fortalt og gjenfortalt. Filmen og teaterstykket om Kjervikmordet har valgt å ikke bruke historien om røverne, men det er trolig fordi det er nok sterke visuelle bilder å bruke, uten å forlate det som nøyaktig berører Birtes historie. Forfatterne som velger å innlede verkene sine ved å skrive om røverne holder seg stort sett til de samme detaljene.

Kristensen nevner ikke røverne, men det henger sammen med at han ikke lar Ole Knudsen flytte nordover før i 1721. Frem til da bodde Ole Knudsen, Karen Andersdatter, Birte og Benjamin utenfor Røros. Kristensen er tro mot tradisjonen som sa at familien opprinnelig kom fra Røros, men velger å se bort fra de andre brødrene til Birte, og han plasserte ikke familien i Aursfjorden før Birte og Benjamin hadde vokst opp. Kristensen skriver videre at de er de første til å gå på to bein i Aursfjorden. Denne påstanden tilbakeviser jeg med å vise til at Aursfjordgården var i samisk boplass allerede før 1611.²⁴¹ Kristensen faller ut av diskusjonen om røverhistorien fordi han velger en individuell åpning på romanen. Han går bort fra både kilder og tradisjon og beholder bare enkeltmotiver.

Røverhistorien er beskrevet i kapittel tre, og jeg går ikke inn på noen detaljer, verken når det gjelder Skogan, Ytreberg eller fortellingen slik den blir fortalt i dag. Dette fordi den ikke kan etterprøves i kildene. Jeg har vist at et element i et sagn kan være uten forankring i historiske kilder, samtidig som andre deler av sagnet kan verifiseres i kildene. Dette gjør sagn upålitelige.

4.2 Personkarakteristikk av Birte

Det er vanskelig å lese noen personkarakteristikk direkte ut av primærkildene. Det vi får vite om henne som person, må leses mellom linjene. I tingboka fremstår hun som en bestemt kvinneskikkelse, men ikke for stolt. Hadde hun vært opptatt av sitt renommé, ville hun trolig ikke fortalt på bygda at Jens ikke ville la henne styre husholdet.²⁴² Tjenestepiken Anna Maria Erichsdatters vitneprov ga også et negativt bilde av Birte: Hun bar et hatefullt hjerte til Jens.²⁴³ Det var harde ord Anna Maria brukte, og det virker som hun bar nag til Birte uten at vi kjenner årsaken til dette. Ellers kom det ikke frem noe under forhørene som tilsa at Birte var en gjennomført negativ karakter. Hun angret sine synder, og ville bøte for dem. Hun

²⁴¹ Hauglid 1981: 78

²⁴² JP2 f 162 Se kapittel 2: 39.

²⁴³ JP2 f 061b.

prøvde også å redde Benjamin fra å bli dømt for mord, noe som kan vise til formildende trekk hos Birte, selv om hun og broren senere viste tendenser til å legge skylden på hverandre.²⁴⁴

De litterære fremstillingene er ikke veldig ulike når det gjelder å portrettere Birte. Hun blir beskrevet som en uvanlig vakker ung kvinne, men også sta og vanskelig. Jeg skal starte med Birte slik hun blir beskrevet hos Ytreberg.

Ytreberg skrev om Birte i *Malangen Bygdebok* allerede i 1943, men det var først med *Timeglasset* han fikk muligheten til å utbrodere karakteren og saken i større grad. Måten han beskriver Birte er lik i begge fremstillingene. I *Timeglasset* starter Ytreberg med å beskrive Birte som snarsint, men like snarblid. ”Hun kunne nok bli arg og kaste på hodet når Gammelbesta kom med formaningene sine. Men ikke før var hun strøket på dør, så angret hun seg”.²⁴⁵ Birte blir ikke beskrevet som en typisk heltinne hos Ytreberg, men heller ikke bare negativt. Ytrebergs karakter ligger langt unna ytterpunktene, og har dermed et vidt spekter å spille på. Hun er ikke helt som andre unge jenter på 1700-tallet. Hun nektet å føye seg, men hun er ikke utpreget verken heltmodig eller ondskapsfull i *Timeglasset*. Hun tenderer mot en selvstendig og sterk kvinneskikkelse.

Et eksempel på dette er da Jens kom hjem fra fiske, og sitter med en nabo og samtaler. Birte avbryter og spør: ”Kor dokker hadde det med jente ute i været? [...] Æg har hørt det ska' være godt om kvinnfolk som fløtte etter, der karfolk samles. Dem veit vel at det e ikkje bare skreien di karan e ute etter!”²⁴⁶ Her fremstår Birte som vanskelig og usympatisk. Jens fremstilles mye mer positivt. Han svarte ikke på Birtes provokasjon, men naboen svarte at det var noen kvinnfolk der, men skikkelige mannfolk lot seg ikke bry med det. Birtes svar gjør henne enda mindre positiv; ”Ein kjekk kar som han Jens får vel ikkje gå lenge i fred for dem. Og kjenne æg han rett, så har han vel sine!” Dette illustrerer godt at Ytreberg ikke opphøyer Birte til en heroisk kvinne, ei som levde med en tyrann hun var tvunget til å gifte seg med. I beskrivelsen av forholdet dem i mellom kommer det frem at det var to parter som begge var urimelige. Jens tok nøklene fra Birte som svar på at hun både var slurvete i huset og iskald mot ham. At Jens tok nøklene fra henne, blir hos Ytreberg selve vendepunktet for at nå kunne det bare gå en vei; mordet var uunngåelig. Da Birte bestemte seg for å få en same til å lage storm for at Jens skulle omkomme på havet, bekreftes vendepunktet ytterligere.²⁴⁷

Birte Olsdatter, i Ytrebergs fremstillinger, er ingen helt. Hun er en egenrådlig og til dels en usympatisk kvinne. Om Ytreberg bygger sin karakteristikk på tradisjonen om Birte, og

²⁴⁴ Se kapittel 2:41.

²⁴⁵ Ytreberg 1952: 11.

²⁴⁶ Ytreberg 1952:164.

²⁴⁷ Ytreberg 1952: 190.

ut fra det myndighetene skrev om henne, er sannsynlig. Denne beskrivelsen av henne er mer beslektet med Brynjulf Bjørklids Birte, enn Solvang som portretterer henne som mer sympatisk.

Bjørklid gir et utelukkende negativt bilde av Birte. Hun utførte et overlagt drap, bedrev incest med broren og tok livet av barna de fikk. Hun angret ingenting. Det var til og med vanskelig å fjerne hodet fra kroppen under henrettelsen fordi hun var så ”forherd”. Det finnes ingen formildende trekk ved Bjørklids Birte.

Kristensen gir, som Ytreberg til en viss grad gjorde, et bilde av en drømmende Birte. Før hun møtte sin store kjærlighet, Niilas, kunne hun ofte dagdrømme om sin utkårede som skulle komme ridende på en stor hvit hest. Kristensen skildrer henne mer sympatisk enn Ytreberg gjorde. Jens får en større rolle som en voldelig ektemann i Kristensens roman, enn han fikk i *Timeglasset*. Fra 1952 til tidlig 1990-tallet har altså Birtes status gått fra å være en vanskelig kone til å bli et offer for krefter utenfor seg selv. Har tiden verket ble skrevet i hatt innvirkning på Birtes status? Ytreberg ville fortelle historien om Birte, uten å gjøre henne verken til helt eller skurk. Kristensen derimot skriver en roman om en klart heroisk kvinne. På 1990-tallet skulle de kvinnelige heltene våge å gå sine egne veier. Hun kunne velge kjærligheten i stedet for fornuften, i motsetning til normen på 1950-tallet da kvinnens plass var i hjemmet og hun skulle være en god husmor. Ytreberg lot Birte få drømme om en annen mann, men med katastrofale resultater, og dermed plasserer han seg godt i tiden han skrev romanen.

Ola Graffs korte beskrivelse av Birte følger Kristensens tradisjon mer enn Ytrebergs. Jens var ”ond og arrig” mot Birte. Han tok nøklene fra henne, slik at hun ble uselvstendig. Graff skriver at det må ha vært nedverdiggende. Selv om Graffs artikkel er objektiv, skriver han slik at sympatien blir lagt hos Birte. Skogans roman fra 2006 skiller seg mest ut ved å svartmale Birte mye mer enn tidligere forfattere. Han legger seg nesten på samme linje som Bjørklid gjorde i 1945, selv om han ikke er like dramatisk i sin fremstilling. Her er et lite eksempel på hvordan Skogan lar en tjenestepike beskrive Birte etter at hun hadde litt mistenkt for mordet.

”At ho der Birte kan være troendes til litt av hvert. Så mye har jeg da sett av henne. Når hun ble tvunget tilbake etter å ha rømt fra det hele – ja da kan det ha gått veldig ille til – to mot èn som de var. Det kommer nok for en dag.”²⁴⁸

Hvorfor går vinklingen bort fra helteskikkelsen hos Kristensen og tilbake til å portrettere Birte som den egenrådige og usympatiske kvinnen igjen? Skogan setter henne opp

²⁴⁸ Skogan 2006: 40.

mot søsteren Brynhild. I forhold til henne blir Birte fremstilt som den utilregnelige og vanskelige søsteren. Dette er et veldig sort- hvit- bilde av søstrene. Hos Skogan filosoferer Brynhild over hvorfor ikke Birte også kunne ta seg arbeid, slik som hun selv hadde gjort. Fra foreldrene hadde søstrene fått beskjed om å jobbe eller bli gift. Birte hadde nektet og bodde fortsatt hjemme. Skogan begynner romanen med å beskrive forholdet mellom søstrene og Benjamin slik: Brynhild mener de Birte og Benjamin oppfatter henne som en halvsøster: De to mot henne. Brynhild måtte til og med bo i et annet hus da de vokste opp fordi Birte ikke likte å få en jente til i huset. Birte og Benjamin holdt sammen, mens Brynhild ble utstøtt.²⁴⁹ Allerede her setter han Birte i en negativt lys, og denne karakteristikken holder han fast på gjennom hele romanen.

Karakteristikken av Birte har gått fra sympatisk hos Solvang, direkte ond hos Bjørklid, nyansert hos Ytreberg, i retning av en sterk kvinnelig helt hos Kristensen og Hellebust, og hos Skogan blir hun igjen fremstilt negativt. Dette viser at siden kildene gir mye rom for tolkning ved ikke å gi en fasit på Birtes motiver eller personlighet, skjer det tolkninger og retolkninger fra fremstilling til fremstilling. I muntlige fortellinger i dag blir det poengtert at det var synd på henne, at hun fortjener sympati og at Birte var menneskelig. En informant forklarte at hun trodde mange var litt stolte av Birte i dag.²⁵⁰

Måten Birte ble beskrevet på, kan kanskje si noe om behovet for en kvinnelig helt, ut fra ståsted i samtiden. Det at Skogan ikke gjør Birte til et uskyldig offer, viser at tiden verket skrives i, ikke betyr like mye som et personlig ståsted. Hellebust og Skogan som skrev på 2000-tallet, beskriver henne forskjellig. Ytreberg og Bjørklid skrev også helt forskjellig midt på 1900-tallet. Hvilket mål man har med fremstillingen, har sannsynligvis hatt mest å si for hvordan man har valgt å bruke de opplysningene som er kjent, og hvordan en dikter videre på dem.

4.3 Forholdet mellom Birte og Benjamin

Det ble spekulert i hvilket forhold søskenparet egentlig hadde under forhør med fogden i 1739.²⁵¹ Begge to fikk spørsmål om dette, men begge holdt fast på at det bare var vanlig søskenkjærlighet mellom dem. De holdt sammen fordi de delte samme skjebne. Dette har åpnet for spekulasjoner i fiksjonen. I skjønnlitteraturen har det blitt diskutert om det dreide seg om mer enn søskenkjærlighet mellom Birte og Benjamin. I *Timeglasset* skriver ikke Ytreberg rett ut at det kunne være følelser mellom dem. Han gir heller ikke mange

²⁴⁹ Skogan 2006: 7-9.

²⁵⁰ Informant 4K 13.05.07.

²⁵¹ JP2 f 162b.

hentydninger for videre spekulasjoner for dette, men et eksempel på det nære forholdet mellom søsknene er at Birte spøker med at hun ikke vil gifte seg. Og om hun *må*, skal det helst være Benjamin.²⁵² Ytreberg holder seg til justisprotokollen når han forteller at de ble spurt under forhør om det hadde oppstått et ”særdeles vennskap” mellom bror og søster.²⁵³ Ytreberg valgte å ikke bygge videre på Bjørklids usannsynlige påstander om at søskenparet fikk barn.²⁵⁴ Dette motivet døde omtrent bort etter Bjørklids kommentar. Kristensen, Graff og Hellebust lar alle være å spille noe på tematikken rundt forholdet mellom Birte og Benjamin. Skogan har en setning om at Brynhild ville at Birte skulle vekk fra Benjamin, fordi søsknene hadde et for nært forhold. Særlig videre enn dette spekulerer ikke Skogan heller. Ytreberg unnlot å utbrodere i sine fremstillinger, derfor falt trolig mistanken bort. Jeg antar at en god historie gjerne inneholder kjærlighet, og eller lengselen etter denne, mens incest ikke passer helt inn i fortellingen.

Hvorfor Brynhild, i Skogans roman, tenkte på Birte og Benjamin da Olle Olsen²⁵⁵ snakket om et søskenpar som fikk barn sammen, og som ble dømt til døden for ugjerningen, er interessant. Det var ingenting som indikerte at Birte og Benjamin skulle havne i samme situasjon. Skogan nevner ikke at det skulle vært noe seksuelt forhold mellom Birte og Benjamin, men hvorfor skulle Brynhild mislike så sterkt at de to var sammen? Skogan kommer bare med antydninger på at det var mer enn søskenkjærlighet mellom Birte og Benjamin.²⁵⁶ En innvendig mot at de to hadde et usunt forhold er at Benjamin ble sendt med som ”fredsstifter” til Kjervika.²⁵⁷ Ville han blitt sendt med til Kjervika om de andre søsknene ble bekymret av tanken på dem sammen? Det virker ulogisk, men det er liten tvil om at begge søsknene hadde et kraftig temperament, og akkurat det burde vært større grunn til bekymring. Likevel kunne nok ingen forutse at mordet ville skje. I følge justisprotokollen var det ikke mer enn søskenkjærlighet mellom Birte og Benjamin, og de fleste forfatterne lar være å spinne videre på Bjørklids hentydninger. De muntlige fremstillingene i dag sier lite om at det skulle vært erotisk kjærlighet mellom søsknene. Derimot har det blitt påpekt at sagnet fortalte Birte fødte et barn mens hun var i Sverige.²⁵⁸ Det fins ingen kilder til å bekrefte påstanden. Hellebust lar også Birte føde et barn, med da med samens Mathe som barnefar.

²⁵² Ytreberg 1952: 59.

²⁵³ Ytreberg 1952: 307.

²⁵⁴ Bjørklid 1945.

²⁵⁵ Se personregister bakerst i oppgaven.

²⁵⁶ Skogan 2006: 32.

²⁵⁷ Birte sa selv at Benjamin ble med til Kjervika som en fredsstifter. SJP f 268.

²⁵⁸ Intervju 7M 01.06.2007.

At det ikke var noe mellom Birte og Benjamin forklarte de seg tydelig om i tingboka,²⁵⁹ og spesielt hos Ytreberg, Kristensen, Hellebust og Solvang har Birte sterke følelser for en annen mann, ikke for Benjamin - eller Jens.

4.4 Kjærlighetsaspektet

I nesten samtlige fremstillinger, med unntak i primærkildene, er kjærligheten en drivkraft i fortellingen. Solvangs karakter, Jon Brynjulfsen, var Birtes kjærlighet i artikkelen *Blod for Blod*. Gjetergutten Jon ble endret til å bli soldat hos Ytreberg, samegutten Niilas hos Kristensen og samene Mathe hos Hellebust. Skogan skriver ikke noe om at Birte skulle ha en annen mann i tankene, men i Skogans roman er Birte bare en bifigur.

I *Timeglasset* møter tenårings Birte *Soldaten* i Tromsø ei kirkehelg og hun blir straks forelsket. Det ble hennes første kjærlighet og denne forelskelsen kom til å være livet ut for Birtes del. Birte ga aldri opp drømmen om å bli soldatkone. Soldaten blir ikke beskrevet særlig sympatisk hos Ytreberg. Han prøver derimot å vise ved standhaftig å holde fast på en drøm, en illusjon, ødelegger Birte for seg selv. Trondheimssoldaten utviser ikke noe empati, og får heller ikke sympati hos leseren. På slutten av romanen får han som fortjent; han er en stakkar som har mistet en fot, og som er tvunget til å selge varer på ulike sammenkomster, som for eksempel Birtes henrettelse – uten å vite at det er *hans skyld* at Birte var ulykkelig gift.

Kristensens karakter Niilas, er en videreutvikling av Ytrebergs soldat fra Trondheim. Niilas har helt motsatte trekk av soldaten. Niilas er sympatisk og blir beskrevet av Kristensen som en ekte helt. Han prøver å få leseren til å heie på kjærlighetsforholdet mellom Niilas og Birte. Niilas som er same, blir sett ned på av folket i Malangsfjorden. På denne måten er han beslektet med Solvangs Jon. Begge er nederst på rangstigen, og familien kan ikke godta Jon/Niilas som svigersønn. Niilas er Birtes store kjærlighet, ifølge Kristensen. Han er en ung samegutt, som skal bli stornoaide (ledersame) en dag. De startet som lekekamerater og endte opp med å love hverandre evig troskap. Likevel, som i mange klassisk kjærlighetsfortellinger, er både familien og samfunnet i mot at de skal få leve ut sin kjærlighet. Birte tilhørte den ”norske bondeklassen” og Niilas var same, og dermed ansett som fremmed og utenforstående. Og som oppskriften er i tragedier; fikk de ikke hverandre og ble dermed gift på hver sin kant. Dette førte til Birte (og Benjamins) undergang. Niilas inntreden i historien om Birte Olsdatter gjør fortellingen mer folkelig. Historien blir personlig, og det er lett å la seg rive med av ulykkelig kjærlighet. Uten denne kjærlighetshistorien, hadde ikke *Solas Sønn og Månens*

²⁵⁹ JP2 f 162b.

Datter vært en like spennende roman. Den umulige kjærligheten er drivkraften i denne versjonen av fortellingen, der selve tittelen også spiller på Birte og Niilas. Niilas er Solas sønn som trekkes mot Månens datter, Birte. I følge et samisk sagn, de kan aldri leve sammen for den ene vil alltid utslette den andre. ”Månens Døtre er de vakreste i verden, Solas Sønner er de sterkeste. Men de kan aldri forenes, for da vil en av dem sykne hen og gå under...”²⁶⁰ Disse ordene legger Kristensen i munnen på samene Ailo Kurrak.²⁶¹

Etter at de er gift på hver sin kant, og Birte har tatt livet av Jens, rømte Birte og Benjamin til Niilas’ sameleir. I TV-serien som bygger på boken er det ikke klart om det er Birte eller Niilas som dreper Jens, men i boken holder Kristensen seg til at det er Birte. Hos samene gjenopptok Birte og Niilas forholdet, selv om Niilas bodde med konen sin, Kajsa. Samme Kajsa dro til lensmannen for å fortelle at Birte var i fjellene sammen med samene. Kristensen lar trekantdramaet være årsaken til at fangene ble tatt.

Hellebusts Mathe spiller ingen stor rolle i skuespillet og blir ikke behandlet mer her. Solvangs Jon har jeg allerede vært inne på. Verken Graff eller Skogan skriver om at Birte skulle ha vært forelsket i en annen mann. Bjørklid har som tidligere nevnt utpekt Benjamin som Birtes kjæreste.

Alle de ulike karakterene som har rollen som Birtes kjæreste, er så forskjellige at det er tydelig at de ikke er bygget særlig på hverandre. Det er mulig at forfattere har prøvd å fornye romantikken og gjøre den mer levende. Jon er ikke en skikkelse som får mye oppmerksomhet, soldaten er en drøm, mens Niilas er en levende og utviklet karakter. Birte fikk muligheten til å oppleve kjærligheten i Kristensens fortelling.

Et bevis på at ingen av forfatterne har lest referatet fra lagtinget på Vang 1740 er at ingen har skrevet om kvenen *Erich*. Birte fortalte på lagtinget at Jens beskyldte henne for å være utro mot Jens med Erich. Om det var noen grad av sannhet i påstanden, kan vi ikke vite med sikkerhet, men det er mer trolig enn at Birte skulle ha hatt en dagdrøm om en soldat, eller et forhold til Niilas. Kildene har tilsynelatende vært tause om at Birte skulle ha hatt et forhold til en annen mann. Det ga rom og frihet til å dikte inn en mannsperson i fortellingen, og det er akkurat det som har skjedd. Hvorfor de har valgt å lage hver sin karakter, i stedet for å bygge videre på Jon eller soldaten, kan jeg ikke se noen annen grunn til enn at forfatterne ville fornye kjærlighetshistorien. Hadde lagtingreferatet vært kjent, ville nok Erich ha spilt en sentral rolle i disse romanene. Muntlige fremstillinger har vært tause med hensyn til Birtes

²⁶⁰ Kristensen 1994: 304.

²⁶¹ Etter å ha forhørt meg i et samisk miljø har jeg blitt klar over at dette sagnet trolig er oppdiktet av Kristensen.

kjæreste. En av informantene påpekte at det bare var tull at hun var kjæreste med en same.²⁶². Kanskje fikk ikke Kristensens Niilas så stort fotfeste, siden det ble poengtert av flere informanter at hun ikke var forelsket i Jens Olsen, mens Niilas navn ikke ble nevnt av mer enn en informant.²⁶³

4.5 Birte og Jens Olsen

Det er interessant å se hvordan Ytreberg har beskrevet forholdet mellom ektefolkene, og hvordan dette har utviklet seg igjennom senere fremstillinger. Jeg velger å trekke ut deres ekteskap som et tema fordi selve årsaken til mordet må ha vært det dårlige forholdet dem imellom. Hvem er det som blir utpekt som den vanskelige, den som er årsaken til uvennskapet mellom Birte og Jens?

I *Timeglasset* har Birte en indre kamp med seg selv om hun skal ta Jens til ektemann eller ikke. Familien presser på, men Birte er ikke helt motvillig. Det hun ikke liker er at han får frem følelser hos henne som tilhører soldaten hun møtte for flere år siden. Hun syns heller ikke Jens er stygg å se på, men liker ikke den store, tunge og sterke kroppen hans. Som svar på maset fra familien sa Birte, i følge Ytreberg: ”Forresten så ville hun sjøl tatt ham, om de ikke hadde plaget henne slik!”²⁶⁴ I denne romanen er det altså ikke tvang, men Birte selv som finner ut at Jens er den beste kandidaten hun kunne få. Da ville hun bli kone på egen gård og kunne se andre gifte kvinner i øynene, som Ytreberg skriver. Her er det historikeren Ytreberg som hadde kjennskap til 1700-tallets normer og mentalitet som skinner gjennom. Som kvinne fikk du en annen status som gift, selv om du da var underlagt mannen din. Som ugift var du underordnet, som gift ble du delaktig i produksjonen og livet på gården, og som enke overtok du ansvaret.²⁶⁵ Derfor var det fordelaktig å bli gift og dermed bli en del av husholdet. Ytrebergs versjon er en tolkning av primærkildene; som svar på familiens ønsker godtok hun å bli gift med Jens Olsen. Ytreberg gir ikke noe årstall for bryllupet.²⁶⁶ Etter bryllupet var det en som skulle skyte salutt, men kulen slo tilbake og skytteren ble liggende med blodflenget neve og oppskåret ansikt. Jeg ser dette som et litterært tegn som Ytreberg brukte til å vise at ekteskapet kom til å ende galt.

I Kristensens fortelling er Birte staere når det gjelder giftemålet. Hun har et aktivt forhold til Niilas, i motsetning til dagdrømmen om soldaten hos Ytreberg. Hun lovet seg bort

²⁶² Informant 3M. 13.05.07

²⁶³ Informant 1K 12.05.07

²⁶⁴ Ytreberg 1952: 136.

²⁶⁵ Sandvik 2002: 26.

²⁶⁶ Ifølge justisprotokollen sa Birte at de ble gift et og et halvt år før drapet skjedde, det vil da si at de ble gift i januar 1732. JP2 f 162. Hun sa i 1733 at de hadde vært gift i tre år. JP2 f 060. Dette er et eksempel på at primærkildene ikke trenger å være riktige, siden dette viser at hun motsier seg selv.

til Niilas og aktet å holde det løftet. Benjamin støtter henne i romanen, og de lover å stå ”last og brast” hele livet. Når hun blir presset til å gifte seg svarer Birte: ”Jeg har jo sagt det hundrevis av ganger, svarte hun iltert. Jeg vil ikke. Aldri i livet!”²⁶⁷ Der Ytreberg så vidt antyder at Birte er vanskelig, skriver Kristensen det rett ut. Birte nektet å gifte seg i hans roman. Hun nektet helt til moren hennes, Karen Andersdatter, ble syk, og Birte ble gitt skylden for Karens brystmerter. Prosten ble tilkalt, og han presset også Birte til å gifte seg. Dette er ren fiksjon. Det eneste som har hold i kildene er at prost Junghans kom og meglet mellom ektefolkene da Birte dro fra Jens.²⁶⁸ Prostens ansvar var at sognebarna levde i fred med hverandre, ikke tvinge noen inn i ekteskap. Hos Kristensen ble de gift i slutten av juli 1731. Da de kom ut av kirka var det en som skulle skyte salutt. Børsa slo tilbake og slo mannen rett i bakken. Dette er omtrent akkurat samme motivet som Ytreberg har brukt. Begge bruker denne hendelsen som et forvarsel på at ekteskapet kommer til å ende som bryllupssalutten. Kristensen bruker en oppdiktet hendelse fra Ytreberg, og skriver akkurat det samme. Dette er indisier på at motiver i Ytrebergs roman har blitt lagt til grunn av blant andre Kristensen. Når han henter både oppdiktete hendelser og samme navn på oppdiktete figurer (for eksempel Kaisa) indikerer dette at han har støttet seg veldig på Ytrebergs roman.

I Skogans roman ble Birte gift med Jens Olsen i 1730. Skogan skriver ikke så mye om hvordan ekteskapet kom i stand, bare at Brynhild synes det er vanskelig å tro at Birte skulle gifte seg med Jens, så mye uvilje som hun hadde lagt for dagen. Han nevner at en av pådriverne for ekteskapet ikke fikk oppleve bryllupet. Broren Knut hadde omkommet på havet like før. Ytreberg skriver også om Knut som dør på havet, og at han var en av pådriverne til at Birte ble gift. Justisprotokollen sier ikke noe om at broren Knut skulle ha hatt denne rollen, eller at han døde på havet.

Påvirkningen synes nok en gang å være fra Ytreberg og konklusjonen den samme. Birte ble overtalt inn i ekteskapet. Skogan føyer seg inn i tradisjonen ved å skrive om et dårlig ekteskap. Dette kommer tydelig frem når søstrene snakker sammen. ”Jens e en sjøslog, betrodde hun [Birte] Brynhild [...] meg og dyra bryr han seg mindre om. Æsj! Nå kan han ro så mye han vil.. og stelle seg selv. Men den smartingen har vel Ane Maja til å stelle seg...”²⁶⁹ Birte viser tydelig misnøye med mannen sin i dette sitatet. Skogan bruker også tjenestepiken Anna Maria som et forstyrrelsesmoment, noe Ytreberg ikke gjør. Igjen må jeg påpeke at i kildene er det ingenting som antyder et forhold mellom Jens og den mye eldre Anna Maria. I

²⁶⁷ Kristensen 1994: 97.

²⁶⁸ JP2 f 061.

²⁶⁹ Skogan 2006: 35.

følge justisprotokollen er Birte tydelig på at ekteskapet var kaldt fordi hun ikke var glad i ham. Viteutsagn, særlig fra Anna Maria, understreker dette.²⁷⁰

4.6 Mordet på Jens Olsen tirsdag 9. juni 1733

I følge tingbokreferatet fra 9. desember 1733 sa Birte at hun slo til Jens med et kryssjern. Hun sa at han ikke gjorde motstand, enda han så henne komme med jernet, og han ropte heller ikke. Etter slaget falt han til jorden, og da ga hun ham et slag til. I dette første avhøret hevdet Birte at Benjamin var ute med dyrene, og ikke deltok i drapet.²⁷¹ Birte fortalte også at hun hadde fortalt Benjamin at hun tenkte på å ta livet av Jens, men han hadde rådet henne til å ikke gjøre det. I protokollen ble mordet beskrevet litt forskjellig fra forhør til forhør, og dermed kan vi ikke si at det skjedde akkurat slik. I følge besiktelsesrapporten var det to øksehugg i Jens' hode.²⁷² Jeg mener rapporten er troverdig, og det eneste vi vet er at han ble drept med øks. Vi kan også slå fast at de var to om å utføre drapet. Dette gir spillerom for å komme med egne teorier om hva som egentlig skjedde.

Hvordan beskriver Ytreberg forhistorien og gjennomføringen av mordet? Dette temaet er kanskje det mest sentrale i historien, fordi mordet er grunnen til at Birtes historie fortsatt fortelles. Forhistorien til mordet på Jens var et ulykkelig ekteskap. Dette går igjen i alle fremstillingene. Et annet motiv som går igjen hos flere av forfatterne er at Birtes dødfødte barn gjorde forholdet ekstra kaldt mellom dem.

Ytreberg bruker også barnet som et motiv for Birtes hat mot Jens. I hans roman mister Birte barnet under en storm. Jens prioriterte å redde båten, i stedet for å hjelpe henne inn i huset. Hun falt på isen, og barnet var dødt da hun fødte litt senere.²⁷³ Hun ble bitter mot Jens på grunn av dette. Hun la all skyld på han, og han kunne ”ha det så godt”, mente hun. ”Angsten hun hadde kjent like etter at barnet var født, den var borte. Tilbake hadde hun bare et inderlig agg mot mannen sin.”²⁷⁴ Ytreberg bruker på denne måten barnet som en årsak til at samlivet til ekteparet ble helt ødelagt. Det går kun nedover med forholdet fra da av.

Dagen mordet skjedde, satt begge og arbeidet. Birte med en bunding, Jens med bøkkerarbeid. Birte provoserer Jens med flere kommentarer som: ”Æg ser nok at du sitt der med øksa! ... Sjøl han veit ka du tenke på!”²⁷⁵ Jens får tilslutt nok og reiser armen til slag. Birte roper da på Benjamin. Han kom ut og ropte da han så Jens: ”Ka e det du gjør din

²⁷⁰ JP2 f 061b.

²⁷¹ Ibid.

²⁷² JP2 f059-059b.

²⁷³ Ytreberg 1952: 166.

²⁷⁴ Ytreberg 1952: 168.

²⁷⁵ Ytreberg 1952: 216.

Skjelm?”²⁷⁶ Denne setningen er hentet fra justisprotokollen, så her prøver han å sannsynliggjøre sin tolkning ved å hente replikker direkte fra primærkildene.²⁷⁷ Dette er et eksempel på forsøk på å skape tillit til historien han presenterer. Benjamin ropte etterpå at Birte skulle ta øksa å hugge. Hun hugde først, han etterpå. Det var ikke liv i Jens etter de hadde hugget. Her skriver Ytreberg motsatt av både Solvang, justisprotokollen og det han skrev i bygdeboka.²⁷⁸ Det kom fram under forhør at det var fortsatt liv i Jens da de dro han ned i fjæra.²⁷⁹ Ytreberg henger seg på tradisjonen, presentert hos Solvang, når han skriver at de bandt ei gryte rundt nakken på Jens. Han velger altså ikke å støtte seg på primærkildene hvor slike motiver ikke er nevnt, tvert i mot, i justisprotokollen kan det leses at det ikke var bundet noe til liket.²⁸⁰

I *Solens Sønn og Månens Datter* beskriver Kristensen hvordan han mener mordet kan ha gått til.²⁸¹ Han starter med å si at Jens og Birte hadde vært i tottene på hverandre hele morgenen, men det toppet seg da Birte knekket en bundingsstikke, og Jens lo skadefro. De kastet ondskapsfulle bemerkninger til hverandre, og krangelen endte med at Jens banket Birte, slo henne med lærbeltet og prøvde å voldta henne. Det ble for mye for Birte, og hun fikk tak i et bøkkerjern. Hun klarte å slå han overende. ”.. Men Jens var langt fra slått, han kom seg møysommelig på beina igjen. Han klarte å stå på den skadde ankelen, haltet mot henne med mord i blikket, med et hat som ingen makt verken i himmel eller helvete kunne stagge..”²⁸²

Her er det ikke tvil hvem er den uskyldige parten: Birte ble drevet til å drepe Jens, for etter denne beskrivelsen kom han etter henne for å ta hennes liv. Beskrevet på denne måten handlet hun i selvforsvar. Benjamin var på tur til skogs mens krangelen utartet seg. Han løp tilbake, og ble medskyldig da han hjalp Birte å slå øksa to ganger i hodet til Jens. Etter drapet var det Benjamin som holdt hodet kaldt, og tok kontroll. Han skjulte sporene ved å sette fyr på alt, og bestemte at liket måtte dumpes. Birte var oppskaket og klarte ikke tenke klart. I denne fremstillingen er det grunn til å understreke at det var gjort i nødverge. ”Det var så vidt den skamslåtte kroppen ville lystre henne”.²⁸³ I følge justisprotokollen ble Birte spurt om Jens behandlet henne ille etter at hun kom tilbake til ham, og før mordet skjedde. Nei, sa hun, med unntak av at han ville dele seng med henne og hun nektet ham det. Det var altså ikke snakk

²⁷⁶ Ytreberg 1952: 217.

²⁷⁷ JP2 f160b.

²⁷⁸ Se kapittel 3.

²⁷⁹ JP2 f160b.

²⁸⁰ JP2 f 064b.

²⁸¹ Kristensen, 1994: ff 156.

²⁸² Kristensen 1994: 159.

²⁸³ Ibid.

om voldtektsforsøk, juling eller mishandling i følge tingboka.²⁸⁴ Kristensen har dermed diktet opp en voldelig ektemann, uten direkte kildebelegg. Benjamin senket liket på sjøen, og historien de diktet opp blir trodd på; Jens satte selv fyr på gården for å drepe Birte, og han stakk så til fjells. Det meste av det som står hos Kristensen er fiksjon, det er ikke sammenfallende med hva som kommer frem under tingene. Det eneste som kan verifiseres i primærkildene i denne versjonen er at Benjamin hjalp til; de senket liket på sjøen og at husene ble tent på. Kristensen har ikke støttet seg nevneverdig på Ytreberg, men viderediktet på skjellettet av historien som allerede var nedskrevet i *Timeglasset*.

Fikk det dødfødte barnet en rolle hos Kristensen? Jeg må gå litt tilbake i tid for å se på hvordan Kristensen forklarer årsaken til drapet. Som Ytreberg lar han en storm være årsaken til at Birte mister barnet. Jens tvinger Birte til å hjelpe til med å redde båten. Denne episoden hos Kristensen er omtrent likt det Ytreberg skrev. Unntaket er at Kristensen lar Birte være forsonende etter at de mistet barnet. Hun hadde et håp om at hendelsen kunne bringe ekteparet sammen. Jens svarte med å prøve å voldta henne, da hun kom for å finne trøst hos han. Hun knuste nesen hans og stakk til skogs.²⁸⁵ Det dårlige forholdet ble fra da enda verre.

I Graffs fremstilling er det dødfødte barnet en forverrende faktor for samlivet til Birte og Jens. Dette, sammen med Benjamins inntreden, ledet opp til mordet ifølge Graff. Hans måte å beskrive mordet på skiller seg ikke spesielt ut fra Ytrebergs variant. Graff skriver at det ikke var liv i Jens etter de hadde hugget han, dette viser at han holder seg til den informasjonen som finnes hos Ytreberg.

Hellebusts skuespill forklarer drapet på en litt annen måte. Birte ble voldtatt på bryllupsnatta, og ni måneder senere fødte hun en død sønn. Det førte til at Jens ble harm mot henne. Dette er helt motsatt av det Ytreberg skriver. Der ble *hun* harm mot han. Selve drapet ble innledet med at Birte satt og strikket, Benjamin hugde ved og Jens kom gående forbi. Da knakk en bundingsstikke og Jens spurte om ikke Birte klarte noen ting. Hun svarte sint tilbake, men Jens sa, mens han løftet hånda til slag, at hun ikke engang klarte å bære frem en unge. Da kastet Benjamin seg over Jens. De to sloss og Jens fikk overtaket, men Birte løp etter øksa og slo Jens i hodet. Han døde ikke, og reiste seg etter Birte for å drepe henne. Da hugget Benjamin også i hodet på Jens som døde av hugget. Birte sa de måtte senke han på fjorden. Hellebust bruker også Ytrebergs variant som en ramme, men støtter seg mest på Kristensen. Hos Hellebust, som Kristensen, er det Jens som er den negative faktoren.

²⁸⁴ JP2 f162.

²⁸⁵ Kristensen 1994: 130.

I *Den andre Jenta* av Skogan, nevnes det i en bisetning at Birte og Jens har fått et dødfødt barn, og at Birte har fått nok av Jens og ekteskapet, dratt hjem til Aursfjorden. Her følger Skogan tingboka, men det kan like gjerne være Ytreberg han støtter seg på. Alle forfatterne har fått med opplysningen om at hun dro hjem fra Jens. Skogan lar Birte forklare hvorfor hun drepte Jens slik: ”Ville du holdt ut med en mann du var nødet til å ekte – men ikke likte? ... en sjøslog som Jens? Treg og vrien? Som også beskyldte meg for å ha andre forhold!”²⁸⁶ Den siste påstanden enten Skogan hentet fra justisprotokollen eller gjettet seg til. Han er den eneste som har fått med at Jens beskyldte Birte for å ha vært utro.²⁸⁷ Dette er interessant, fordi han ikke har med andre poeng som har utgått hos de andre forfatterne.

Nevner noen av forfatterne at mordet var planlagt? Ytreberg skriver ikke at Birte fortalte Benjamin at hun skulle ta livet av Jens. Det at hun plasserte ham i et trekkfullt kammers da han ble syk, og at hun prøvde å få en same til å lage storm slik at han omkom, kan peke på at mordet var forsettelig.²⁸⁸ Kristensen og Graff nevner ikke at drapet var planlagt. Bjørklid poengterte, som tidligere skrevet, at Birte og Benjamin ble enige på forhånd om å drepe Jens. Her er det kun Bjørklid, av alle fremstillingene, som har fått med akkurat dette poenget. Selv om de ble dømt for overlagt drap, var det slektskapet til den drepte som var det avgjørende for utmålingen av straffen.²⁸⁹ Rovmord, det vil si drap innen familien eller grunnløse drap, fikk lovens strengeste straff. Da var det ikke nok med bare dødsdom, den måtte skjerpes.²⁹⁰

²⁸⁶ Skogan 2006: 80.

²⁸⁷ JP2 f 060b. Se også kapittel 2: 29.

²⁸⁸ Ytreberg 1952: 188 og 197.

²⁸⁹ Se forordning av 16.oktober 1697 vedlagt.

²⁹⁰ Krogh 2002: 214.

”Birtehula” i Mårfjellet foto: Marte Solum

4.7 Rømninger

Slik vi har sett i kapittel to rømte Birte og Benjamin, i følge primærkildene, fire ganger. Disse rømningene har blitt gjenfortalt i flere varianter. Første gang de rømte var like etter liket fløt opp fra sjøen 21. juli 1733. Birte og Benjamin rømte da til skogs.²⁹¹ Her er forfatterne enige; de rømte til hula i Mårfjellet. Dette er et motiv som står sterkt i bygda, og hula har blitt et minneste for bygda: Noe å vise frem. ”Aktiv Sommer” har arrangert turer til hulen, og en tur høsten 1987 samlet det seg omtrent 60 stykker for å se Birte-hola.²⁹² Dette sier noe om interessen for fortellingen om Birte og Benjamin. Fortsatt i dag blir det gått turer til hula.²⁹³ Tradisjonen i bygda har trolig vært så klar på at de rømte dit, at det har det ikke vært rom for andre tolkninger.

Da Birte ble pågrepet i oktober 1733, var det bare hun som ble satt i forvaring, mens Benjamin fikk gå fritt på gården. Andre rømning skjedde kort etter at Birte ble hentet til arresten etter første rømning. 11. November 1733 rømte de på nytt. Mest sannsynlig har Benjamin hjulpet Birte ut fra fengselet da de dro til Sultinvik i november, men ble tatt etter få dager.²⁹⁴ Ytreberg skriver i *Timeglasset* at Benjamin fikk gå fritt på Greipstad, mens Birte var innelåst. Som vist, følger han det justisprotokollen refererer. Flere detaljer enn at Benjamin ikke var innelåst og at de rømte, kan ikke leses ut av tingboka, men at de dro til Sultinvik derimot ble nevnt blant annet på tinget i 1739. Ytreberg skriver videre at han lagde en nøkkel på øyemål, befrikk Birte og dro til Sultinvik, til broren deres, Ole. Der ble de tatt etter noen

²⁹¹ JP2 f 060.

²⁹² Sørensen 1987:15

²⁹³ Jf Arne Pedersen august 2007.

²⁹⁴ JP2 f061b og JP5 139.

dager.²⁹⁵ Kristensen viser tydelig likehetstrekk med Ytrebergs versjon, men han kommer med litt andre detaljer. Kristensen skriver at Benjamin laget en nøkkel for å befri Birte, og dette er likt det Ytreberg skrev. Forskjellen på fremstillingene er at søsknene dro til Fuglneset til svigersøstras familie, Isak og Reidun i Kristensens roman. Både hos Ytreberg og Kristensen bodde Ole/Isak i en jordgamme, og begge karakterene anga Birte og Benjamin slik at de ble ført tilbake til Greipstad. Primærkildene er tause om søskenparet ble angitt, og i så fall, av hvem. Skogan nevner helt kort at de rømte til Sultinvik. At de ble etterlyst i Sverige i 1734 er det bare Graff som har skrevet.²⁹⁶

Rømningen til Sverige i 1736 har alle forfatterne fått med i fremstillingene. I justisprotokollen står det ikke så mye om da de rømte til Sverige høsten 1735, bare at de ble fengslet der og sendt tilbake i 1736.²⁹⁷ I følge svenske kilder fikk de hjelp av Anna Olsdatter til å komme seg til Sverige.²⁹⁸ I Ytrebergs variant fulgte de med sin gamle venn, samene Gammel-Tommes, over til Sverige.²⁹⁹ Der levde de godt så lenge Tommes var i livet, men de merket at de ikke var like velkomne hos de andre samene. I Juckasjärvi skilte de seg ut, og mange ble klare over at det var to utenforstående der. Benjamin gjorde nytte for seg ved å delta i jakt og annet arbeid, mens Birte flørtet med en bortlovet same; unge-Anders. Han skulle bli gift med Kaisa³⁰⁰. Det er tydelig Anders som har blitt til Niilas. De to har flere likhetstrekk, de er begge samiske, de skal begge giftes med Kaisa/Kajsa og de skildres som sympatiske. Da samene dro tilbake til Norge, ble Birte og Benjamin igjen i Sverige. De ble tatt av lensmannen på høsten. Ytreberg har trolig støttet seg på den gamle tradisjonen eller diktet opp at de dro med samene, men ifølge en lokal informant, det gikk en gammel samisk ferdsselsåre forbi Aursfjorden, dermed er det ikke så usannsynlig at de dro med samene.³⁰¹ Kristensen skriver i likhet med Ytreberg at de reiste med samene over til Sverige. Hos han heter samene Gammel-Ailo og Niilas. I Sverige gjenopptok Birte forholdet til Niilas, som da var blitt gift med Kaisa Barro. Der er verdt å merke seg at Kristensen har brukt samme navn, på samme fiksjonskarakter, som Ytreberg. Skogan skriver ikke noe annet enn at de dro til Sverige, og ble tatt i forvaring der. Hellebust skriver at de dro med Birtes kjæreste, Mathe, over til Juckasjärvi. Graff er den eneste som ikke skriver om samer, men har fått med Anna Olsdatter.

²⁹⁵ JP2 f 061b.

²⁹⁶ Graff 2005: 48.

²⁹⁷ JP2 f 161b.

²⁹⁸ Brevet er funnet i Länsarkivet i Härnösand. Har ikke annen kildehenvisning.

²⁹⁹ Han er en oppdiktet figur, se personregister bakerst i oppgaven.

³⁰⁰ Ytreberg 1952: 287-290.

³⁰¹ Jf opplysninger Arne Pedersen, august 2007.

Siste gang de klarte å rømme, var høsten 1740.³⁰² Ytreberg har oversett at de rømte i 1740. Dette til tross for at Solvang omtalte denne da han skrev *Blod for Blod*. Graff og Skogan har fått med utbrytingen, selv om Graff hevder at de holdt hus på Aursfjordgården, mens Skogan plasserer dem hos Brynhild. Etter samtale med Graff vet jeg at han fant opplysninger i tingboka hvor det fremgår at de ble hentet tilbake i arrest 28. april 1741.³⁰³ Det kan virke som om Skogan har støttet seg på Graff.

At de rømte til hula og til Sverige har alle fått med seg. Ingen skiller seg veldig ut når det gjelder de konkrete detaljene, som kan spores tilbake til tingboka, men alle har fylt ut der kildene er tause. Ytreberg synes igjen å ha inspirert til videre diktning over hans versjon. Det at Ytreberg overså at rømningen i 1740 førte til at opplysningen lenge var ukjent, helt til Graff skrev sin artikkel i 2005.

4.8 Rettergangen

Når det kommer til hvordan rettsprosessen har blitt beskrevet har ikke alle forfatterne behandlet temaet like omstendelig. Jeg viderefører hypotesen min om at Ytrebergs analyser av kildematerialet har blitt stående som mal for de andre tekstene. Der Ytreberg tok feil, overså, eller ikke kjente til kildene, gjettet han trolig hva som hadde skjedd. Disse påstandene har blitt gjenfortalt av senere forfattere. Jeg velger å ikke kommentere Hellebusts skuespill siden hun ikke har berørt rettergangen. Den muntlige tradisjonen forteller heller ikke detaljer fra de ulike tingene. Det gjennomgående her er at folk påpeker at det tok lang tid før de ble dømt og dommen eksekvert.³⁰⁴

Ytreberg startet med det aller første forhøret, men han tidsfestet det ikke. Han gikk heller ikke i detalj på hva som kom frem under forhøret, bare at Birte sa hun hadde drept Jens, og at Benjamin var uskyldig. Birte ble fengslet, mens Benjamin fikk gå fritt.³⁰⁵ Her er Ytreberg kildetro. I følge primærkildene ble ikke Benjamin fengslet før etter lagtinget i 1735. Siden Ytreberg ikke utbroderer det som kom frem under det første forhøret, er det ikke mye å bygge på for de andre fremstillingene. På tinget som ble avviklet i desember 1733 og januar 1734, kom det frem at Birte hadde fortalt Benjamin at hun hadde i tankene å ta livet av Jens, omtrent tre dager før mordet faktisk fant sted.³⁰⁶ Benjamin fortalte at han bare hadde hjulpet med å få den døde på sjøen, ikke deltatt i mordet.³⁰⁷ Ytreberg er lojal mot justisprotokollen,

³⁰² JP2 f206b.

³⁰³ JP2 f 207, samtale med Ola Graff, juni 2007.

³⁰⁴ For eksempel Informant 1K 12.05.07

³⁰⁵ Ytreberg 1952: 254.

³⁰⁶ JP2 f 062.

³⁰⁷ Ytreberg 1952: 264.

uten å gå for mye innpå detaljene. Han skriver at Birte ble dømt til døden, mens Benjamin kun ble dømt til å betale mannsbøter. Dette førte til at sorenskriver Asmus Rosenfeldt fikk brev fra amtmann Ove Schieldrup, med påpakning om riktig saksbehandling. Dermed innkalte Rosenfeldt til ekstrating, og ny behandling av saken. Ytreberg støtter seg solid på primærkildenes beretning der det står at amtmannen ga sorenskriveren en bot for ikke å ha dømt etter forskriftene.³⁰⁸

Det første avhøret Kristensen beskriver, skjedde da fangene ble hentet i hula. Neste forhør skjedde på våren. Frem til da hadde begge fangene sittet fengslet. Her er det ingenting som har støtte i primærkildene, og jeg går ikke nærmere inn på det, siden Kristensen tydelig går bort fra historiske fakta. Når det gjelder rettergangens fremstilling blir *Solas Sønn og Månenes Datter* ren fiksjon – og ikke en historisk roman.

Skogan nevner bare kort at Benjamin ble holdt fanget, og at Birte hadde blitt hentet i *ffjordbotn*.³⁰⁹ Skogan gjør her en feil med å påstå at Benjamin var fanget. Han bygger ikke på Ytreberg, men mer på Kristensen. Graff har stort sett fått med seg de samme opplysninger som Ytreberg.

Neste ting, ifølge justisprotokollen, var ekstratinget i juni 1734. Ytreberg har fått med at Jens Stabrun [Jens Jensen] var Birte og Benjamins forsvarer. Han gjør et poeng av at Anne-Marja Eriksdatter, [Anna Maria Erichsdatter] tjenestepiken, skulle vitne. Her følger Ytreberg tingboka, men utbroderer litt mer. Han skriver at Anne-Marja fortalte at Jens tok nøklene fra Birte, og at hun var slurvet. Birte hadde et ondt og hatefullt hjerte til Jens, som bare var en snill og rimelig ektemann. Det at Jens tok fra Birte nøklene, og at tjenestepiken sa hun hadde et hatefullt hjerte til mannen sin, er i overensstemmelse med de historiske dokumentene.³¹⁰ Birte holder fast på forklaringen om at hun drepte Jens med et kryssjern. Hun og Benjamin hadde blitt enige om å ikke si noe om øksa. Hun forsnakk seg og røpte at Benjamin var til stedet da drapet skjedde. I følge justisprotokollen kom det frem at Benjamin var tilstedet, men om det var en forsnakkelse, eller andre årsaker til at Birte sa dette vet vi ikke.³¹¹

Kristensen åpner med en tids- og stedsangivelse; Greipstad 15. juli 1734. På denne måten prøver han å vise at han gjengir de korrekte hendelsene. Han starter med å være kildetro, men der stopper det også. Han lar Birte være født 4. februar 1709. At hun var født i 1709 er sannsynlig, for hun sa selv under tinget vinteren 1733 at hun var 24 år.³¹² Datoen for

³⁰⁸ JP2 f ff 057. Se kapittel 2: 30.

³⁰⁹ Skogan 2006: 47.

³¹⁰ JP2 f 061b.

³¹¹ JP2 f083b. Se også kapittel 2:32.

³¹² JP2 f 060.

fødselsdagen er imidlertid diktning. Kristensen har med samme avsnitt som Ytreberg, om at Birte ikke nevner øksa, men holder fast på forklaringen om at det var et kryssjern. Påvirkningen skinner tydelig igjennom. Kristensen skriver ingenting om at Birte røpet at Benjamin var tilstede under mordet. Han skriver derimot at Birte fortalte *som sant var* at Benjamin var ute i marken. Når det gjelder videre gang i saken, har Kristensen gått bort fra kildene, eller misforstått dem. Han skriver at Rosenfeldt fikk en skrape for å ikke ha dømt riktig på tinget 15. juli 1734, og at han dermed innkalte til ekstrating åtte dager senere.³¹³ At det ble innkalt til ekstrating er riktig, mens at det skjedde åtte dager senere er diktning.

Graff nevner bare kort at Birte ble dømt til døden på ekstratinget, og at Benjamin ble dømt til å betale 27 riksdaler i bøter. I følge rettsprotokollen ble Birte dømt til døden, mens Benjamins dom fra høsttinget ble stående.³¹⁴ Skogan nevner ikke tinget i juli 1734.

Angående lagtinget på Steigen sommeren 1735 har ingen av forfatterne fått det riktig, og dermed er det trolig at ingen har lest referatet fra tinget. Ytreberg skriver kort at lagmannen stadfestet underrettens dom. Dette er helt motsatt av det kildene forteller; lagmannen avviste saken.³¹⁵ Hadde Ytreberg lest referatet, ville han mest sannsynlig ikke tatt seg den friheten å la lagmannen godkjenne dommene. Kristensen har ikke fått med lagtinget i sin roman. Graff skriver, som Ytreberg, at dommene ble stadfestet. Skogan følger heller ikke justisprotokollens kronologi. Han lar Birte og Benjamin rømme til Sverige uten å nevne lagtinget. Han skriver også at på ekstratinget i juni, stevnet stiftskriveren Michel Hvid hele allmuen for dårlig vakthold, siden fangene klarte å rømme til Sverige.³¹⁶ Her blander han de ulike hendelsene: På ekstratinget ble delinkventene dømt, mens hele allmuen ble stevnet på sommertinget lørdag 22. juni 1736, på grunn av manglende vakthold over Birte og Benjamin.

Når det gjelder sommertinget 22. juni 1736, skriver Ytreberg, som tingboka referer, at bøndene fikk refs for dårlig vakthold, siden fangene var stukket av. Han skriver omtrent det samme som kan leses i protokollen; folket var redde for fangene, fordi de var ubundne på hendene.³¹⁷ Verken Graff, Kristensen eller Skogan har med sommertinget 1736. Om de to (egentlig tre) årene til sommertinget i 1739 skriver Ytreberg at det gikk brev frem og tilbake som handlet om saken deres, men ingenting om hva de resulterte i.

Sommertinget tirsdag 9. juni 1739 blir derimot behandlet hos alle forfatterne. Ytreberg skriver at Birte anga hele familien for å berge seg selv, enda hun visste det ikke var troverdig.

³¹³ For korrekt hendelsesforløp se kapittel 2: 32-

³¹⁴ JP2 f 085-085b

³¹⁵ JP5 f140-140b.

³¹⁶ Skogan 2006: 73.

³¹⁷ Ytreberg 1952: 296 og JP2 f 124b.

Benjamin bekreftet alt Birte fortalte, noe som gjorde ham delaktig i drapet. Ytreberg skriver at de fikk spørsmål om Benjamin var en av årsakene til uenigheten mellom ektefolkene, om Birte og Benjamin hadde et særdeles vennskap. Dette avkreftet han.³¹⁸ Dommen ble døden for begge. Ytreberg er også her helt i tråd med kildene.³¹⁹ Kristensen valgte å tidsfeste sommertinget til 22. juli 1739. Tingsesjonen pågikk fra 9. juni til 16. juni 1739. Da han altså hadde muligheten til å være historisk korrekt, valgte han å ikke være det. Ytreberg skrev at tinget ble holdt midt i juni. Det er mer riktig, selv om heller ikke han velger å bruke opplysningen som står i justisprotokollen.³²⁰ Kristensen skriver at det kom frem på dette tinget at Birte drepte Jens med øks, og at Benjamin var tilstede.³²¹ I følge justisprotokollen forklarte Birte allerede i 1734 at Benjamin var der under drapet, men det ble ikke lagt vekt på denne tilståelsen da.³²² Kristensen refererer til riktig skjerpelse, etter forordningen av 16. oktober 1697. I følge primærkildene referer han riktig når det gjelder Birte. Benjamin ble derimot dømt etter C5NL1687 6-9-1.³²³ Han ble dømt til døden, men ikke med samme straffeskjerpelse som Birte.

Graff refererer veldig kompakt det som står i tingboka.³²⁴ Birte tilstod at mordet var utført med øks. Begge to ble dømt til døden. Dette er i overensstemmelse med justisprotokollens opplysninger.³²⁵ Skogan kommer ikke med noen opplysninger i forbindelse med dette tinget, bare at Birte endelig fortalte sannheten.³²⁶

Når det gjelder sommertinget i 1739, er det Graff som gir det beste bildet av hva som hendte. Kristensen viser tydelige tegn på påvirkning fra Ytrebergs variant. Ingen skriver at Birte tilstod at Jens ble drept med øks, men alle har fått med seg at Benjamin ble funnet medskyldig og medansvarlig. Dermed ble begge dømt til døden. Kristensen er den som går lengst bort fra kildene. Dette er nok fordi han ikke har lest dem, eller trolig fordi han har brukt Ytreberg som inspirasjon til videre fri diktning. Kristensen tidsfester tinget feil, og bruker andre opplysninger enn de som kommer fram i tingboka.

Fra lagtinget på Vang i april 1740, starter Ytreberg med å tidsfeste tinget feil. Han skriver at lagtinget ble holdt på Vang i september 1740. Videre skriver han at fordi myndighetene ikke risikerte utbrytning under transportere til Steigen, ble lagtinget holdt på

³¹⁸ Ytreberg 1952: 307.

³¹⁹ Se kapittel 2: 39.

³²⁰ JP2 f ff 156.

³²¹ Kristensen 1994: 309.

³²² JP2 f 083b.

³²³ JP2 f 186b-169.

³²⁴ Graff 2005: 49.

³²⁵ Se kapittel 2: 37

³²⁶ Skogan 2006: 81.

Vang. Lagmann Bredahl stadfestet dommene deres. Angående disse punktene tok Ytreberg feil, kildene forteller noe helt annet; tinget ble holdt på Vang fordi lagmann Thomas Bredahl var død. Michel Hvid var konstituert lagmann, men siden han var aktor i saken ble sorenskriveren på Senja oppnevnt til å dømme i lagmannens sted. Tinget ble holdt i april 1740, ikke i september.³²⁷ Ytreberg kan ikke ha lest protokollen fra lagtinget, fordi han ikke har med noen opplysninger hentet fra protokollen. Hva skriver de andre forfatterne om denne hendelsen? Har de lest mer enn Ytreberg? Kristensen har ikke med noe fra lagtinget. Skogan skriver helt kort at det var lagting på Vang, uten å gå nærmere i detaljer. På tinget overlevte Birte "Birtesangen" til Brynhild, som synger den til en gammel folketone.³²⁸ Her er det snakk om samme sang som Graff refererte til.³²⁹ Når Graff omtaler lagtinget på Vang støtter han seg på Ytreberg siden han bare refererer at det var lagting på Vang i *september* 1740.³³⁰

Jeg kan dermed slå fast at opplysningene fra lagtinget har vært ukjente og ubrukte frem til min undersøkelse. Hvorfor Ytreberg satte tinget korrekt til Vang, men med feilaktig tidsangivelse vet jeg ikke. Dette er et godt eksempel på at en feil opplysning blir brakt videre så lenge ingen sjekker opp at den stemmer. Dette viser at en uriktig påstand, uten kildekontroll, kan få status som en korrekt påstand.

4.9 Henrettelsen

Jeg har allerede vist i kapittel to at jeg ikke har kilder som dekker henrettelsen. Hvordan har da forfatterne valgt å skildre henrettelsen, og hva sier tradisjonen om den? Ble Ytreberg normen for hva som hendte på retterstedet? I kapittel tre gjennomgikk jeg hvordan Bjørklid og Solvang beskrev henrettelsen. Begge to, i tillegg til Ytrebergs fremstilling i bygdeboka, plasserte den på Ryøya i 1742. Er disse elementene fortsatt med i *Timeglasset*? Ytreberg skriver at retterstedet var på Ryøya, og Birte og Benjamins henrettelse skjedde september, tre år etter den store nøden. I bygdeboka anga han årstallet 1742. Dette årstallet må han ha hentet fra Solvangs artikkel. Den muntlige tradisjonen i dag er helt bestemt på at henrettelsen skjedde på Ryøya i 1742. Opplysningene har stille blitt godtatt, og ikke blitt stilt spørsmål ved.

Selve henrettelsen beskrev Ytreberg med at Birte var rolig. Hun så sine nære og kjære, som allerede var døde, komme henne i møte. Prost Junghans kom med trøstende ord,

³²⁷ SJP f 266b. Se kapittel 2: 43

³²⁸ Skogan 2006: 86.

³²⁹ Graff 2005: 53.

³³⁰ Graff 2005: 50.

og ba folk om å ikke dømme Birte og Benjamin.³³¹ Ytreberg skriver ingen detaljer vedrørende Benjamins halshugging.

Kristensen går mer i detalj om fullbyrdelsen av henrettelsen. Han starter med at Benjamin fikk gå til skriftemål før henrettelsen. Han var panisk av angst under hele seansen. Birte angret bare at hun lot seg presse inn i ekteskapet, ikke på selve mordet, og dermed fikk hun ikke velsignelse fra prosten. Kristensen nevner at de ble brent med glødende tener. Han startet med Benjamin, og da det ble Birtes tur, husket hun brått at mestermannen hadde tatt livet av faren hennes. Hun skulle til å fortelle det da mestermannens kone så bedende på henne. Birte sa i stedet: ”For å få tilgivelse må man tilgi.. jeg tilgir alle som har gjort meg vondt, derfor har jeg heller ingenting å frykte..”³³² Kristensen lar *heltinnen* Birte få en verdig avslutning.

Graff henviste til folketradisjonen da han hevdet at de ble henrettet på Ryøya, men konstaterer at det ikke finnes kilder på henrettelsen.³³³ Han skriver at fangene ble ført fra Greipstad til Ryøya. Presten skulle gi formaning og trøst. Om de svarte ja på alle spørsmålene, kunne de dømte få syndsforlatelse. Birte og Benjamin ble henrettet og kroppene ble lagt på steile og hodene på stake. Graff avslutter på tradisjonelt vis; ”.. I lang tid etterpå så [de hvordan] det lange lyse håret til Birte blafret i vinden mens de rodde forbi.”³³⁴

Skogan er ikke sparsom med detaljene når han beskriver henrettelsen. Etter at prosten hadde sagt det nødvendige, var Benjamin først ut. Skogan har med at de ble brent med tener og at armen ble hugget av. ”Den dumpe lyden og blodet som sprutet ut over blokka fikk et smertelig stønn til å høres fra tilskuerne”.³³⁵ Da det var Birtes tur, mistenkte Brynhild, søsteren deres, skarpretteren for å ha vært varsom med Birte. Dette fordi det kom ikke en lyd da hun ble brent av tangen. Da hun mistet armen, besvimte hun. ”Resten var slakt; menneskeslakt”³³⁶ Skogan har også med replikken om Birtes hår; ” Alle husket Birtes lange fine hår. Nå så de det vifte fra en av pålene.”³³⁷ At forfatterne har utbrodert henrettelsen viser at tortur gir næring til diktningen, og dette har de valgt å spille på.

Selv om jeg ikke kjenner til kilder som beskriver henrettelsen, har jeg kilder hvor det fremgår at Birte og Benjamin ble benådet av kongen fra å bli brent med tener.³³⁸ Dermed er Skogans og Kristensens varianter diktninger angående dette punktet. Ytreberg har ikke

³³¹ Ytreberg 1952: 323.

³³² Kristensen 1994: 337- 340.

³³³ Graff 2005: 54.

³³⁴ Graff 2005: 60.

³³⁵ Skogan 2006: 107.

³³⁶ Skogan 2006: 108.

³³⁷ Skogan 2006: 109.

³³⁸ NT 1738-40 f 686-686b.

skrevet noe om tortur, så her har Skogan og Kristensen valgt å beskrive henrettelsen ut fra dommen de fikk i 1739. Ingen har kjent til at de faktisk fikk benådning. Graff har heller ikke beskrevet torturen Birte og Benjamin ble utsatt for. Han har valgt å holde seg til de kildene han kjente til, ikke dikte noe rundt dem. Han har muligens valgt å støtte seg på Ytrebergs versjon. Jeg har allerede vært inne på hvordan Bjørklid skildret henrettelsen, og kan nå slå fast at ingen har valgt å spekulere over Bjørklids hårreisende spekulasjon. En annen gjennomgående feil hos alle forfatterne er årstallet. Som skrevet i kapittel to, ble de henrettet allerede i 1741 og ikke i 1742. Min hypotese er at henrettelsen skjedde, som tidligere skrevet, på Vang på Senja. Det står i justisprotokollen at håndjernene ble igjen på Vang da Birte og Benjamin ble henrettet. Det er ingen grunn til at håndjernene skulle være på Vang om de ble henrettet på Ryøya. Som tidligere argumentert er det mest trolig at henrettelsen skjedde i forbindelse med et ting. Min påstand er at det skjedde sommertinget på Vang 10. juni 1741.³³⁹ Folket var allerede samlet der, benådningen var kommet og det var ingen grunn til å utsette det noe mer. Det er derfor lite sannsynlig at de dro til Ryøya, da både delinkventer og allmuen var samlet på Vang. Et annet interessant moment er at på Senja fortelles det på folkemunne at kroppene til Birte og Benjamin ble gravlagt på Sandholmen i Gisundet.³⁴⁰ Det er ikke trolig at kroppene ble fraktet fra Ryøya og tilbake til Senja. Birte og Benjamin forlot trolig ikke Senja, men at de ble gravlagt på Sandholmen kan dog ikke bekreftes i kjente kilder.

For å se på de litterære fremstillingene og slektskapet mellom disse, er et godt eksempel å bruke referansen om Birtes lange lyse hår som blafret i vinden på Ryøya.³⁴¹ Noen muntlige tradisjoner avslutter også med å fortelle at håret ble sett av alle som reise forbi Ryøya i lang tid. Det er interessant å merke seg at Ytreberg ikke bruker motivet i *Timeglasset*, men derimot i bygdeboka; ”Det siste de så var Birtes lyse hår, som flagret i vinden!”³⁴² Skogan og Graff bruker begge omtrent samme setning og Hanna Sørensen brukte den da hun skrev i årboka.³⁴³ I *Timeglasset* lar Ytreberg Birtes gamle nabo begrave levningene. Dette er i tråd med Solvang, som skrev at Jon begravde Birte. Kristensen valgte en annen utgang på historia. Han nevnte ingen av hendelsene, verken begravelse eller at håret blafret i vinden. Hellebust unngår hele henrettelsen ved å avslutte skuespillet like før Birte skulle henrettes. Selv om alle fremstillingene er ulike, er alle enige om at det skjedde på Ryøya i 1742, med unntak av Graff som skriver at rettprotokollen kan tyde på at henrettelsen skjedde allerede i

³³⁹ Referatet fra dette tinget mangler, men fra senere tingsamlinger vet jeg at det ble holdt ting på Vang denne datoen.

³⁴⁰ Informant 11K. 03.03.08

³⁴¹ Det er verdt å merke seg at for alt vi vet kunne Birte vært mørkhåret.

³⁴² Ytreberg 1943: 239.

³⁴³ Sørensen 1987: 15-

1741. Etter samtale vet jeg at grunnen til hans mistanker er stevningen av familien Olsen på høsten 1741 for å ha skjult Birte og Benjamin, men også han slår fast at det skjedde på Ryøya.³⁴⁴ For å oppsummere hva de ulike fremstillingene har tatt med, viser jeg en kortfattet og forenklet tabell over temaene jeg har behandlet i dette kapittelet.

Motiv	Ytreberg 1952	Kristensen 1994	Hellebust 2003	Graff 2005	Skogan 2006	Muntlig tradisjon. Antall av 11 infor- manter
Røvere	Ja	Utelatt	Utelatt	Utelatt	Ja	2
Om Birte	Nyansert	Positiv, heltestatus	Positiv	Nøytral	Negativ	Positiv 8 ³⁴⁵
Birtes kjæreste	Soldaten	Niilas	Mathe	Utelatt	Utelatt	1 ³⁴⁶
Birte og Jens, "tvangsgiftet"?	Nei	Ja. Jens negativ faktor	Ja. Jens negativ faktor	Ja	Ja	Ja. 9. Jens negativ 8
Drapet	Nøytral	Birte - selvforsvar	Birte- selvforsvar	Nøytral	Ikke beskrevet	Nøytrale 347
Rømninger	Ufullstendig	Ufullstendig	Ufullstendig	Fått med alle, feil årstall	ufullstendig	Hula 7, ufullsten- dig
Rettergangen	Ufullstendig	Ufullstendig	Ufullstendig	Ufullstendig	Ufullstendig	Lite berørt
Henrettelsen	Ryøya	Ryøya	Nei	Ryøya	Ryøya	Ryøya 9
"Det lyse håret blafret i vinden..."	Hentet fra bygdboka 1943	nei	Ja	Ja	Ja	4
Annet		Samisk aspekt tydelig				Birte fikk barn i Sverige 2 ³⁴⁸

4.10 Oppsummering

Gjennomgangen viser en klar tendens i retning av *Timeglasset* som hovedkilde for de andre forfatterne. Ytreberg har lest rettsprotokollen grundig; han har med mange historiske hendelser og tidspunkter som er korrekte, i følge primærkildene. Yterberg har prøvd å sette romanen inn i en 1700-tallskontekst for å gjøre den mer troverdig. Som historiker har

³⁴⁴ Graff 2005: 54. (samtale juni 2007).

³⁴⁵ "Det levde ei dame i Malangen på den tida, som turte å stå frem, og som ikke lot seg undertrykke! ... hun våget å reise seg og si nei." Informant E. M 13.05. 07

³⁴⁶ Informant A. M 01.06.07 mente Birte fikk en samisk kjæreste da hun oppholdt seg i Sverige.

³⁴⁷ "Sånn kunne skje" Informant 2 K 13.05.07.

³⁴⁸ Informanter 7M 01.06.07 og 9K 23.01.08 mente Birte fikk et barn mens hun var i Sverige. Har ikke kildedekning for å bekrefte det.

Ytreberg hatt et godt utgangspunkt for å gjøre dette, og han lykkes stort sett. Der Ytreberg har oversett eller ikke kjent til noen av kildene, har det ført til at de andre forfatterne har fått friere tøyler til å fylle ut historiene. Dette bekrefter hypotesen min om at ettertidens diktninger har basert seg på det som står i *Timeglasset*.

Problemet med å lese historiske romaner er at det kan være vanskelig og forså hva som er hentet fra historiske kilder, og hva som er oppdiktet. Når Kristensen for eksempel først oppgir en korrekt dato, for så å dikte opp en annen, ødelegger han noe for sannhetsgehalten i fortellingen. For en leser som ikke kjenner historien, er det lett å tro at alle datoene han presenterer stemmer. Har man først sjekket en dato som er korrekt, da er det fort gjort å la seg lure av andre påstander fra forfatteren. Dette er bare et eksempel på hvor vanskelig det er å lese historiske romaner, og at man alltid må lese referanser til historiske hendelser med et kritisk blikk.

Tiden verket har blitt til i, kan også avspeiles i romanen. Da Kristensen skrev *Solas Sønn og Månens Datter* på 1990-tallet var det samiske veldig tydelig i samfunnsbildet.³⁴⁹ Kristensen har fokusert mye på forholdet mellom samer og nordmenn, og han viser utelukkende positive bilder av det samiske i sin fremstilling. Selv om det trolig kunne være et spent forhold mellom samer og nordmenn på 1700-tallet, utbroderer han det veldig mye, spesielt med tanke på at han skriver om en sak hvor det samiske overhodet ikke blir nevnt i primærkildene. Selv om det var i tiden å fokusere positivt på det samiske har Kristensen igjen hentet inspirasjon av Ytreberg. Også Ytreberg skrev om Thomas von Westens samemisjon, og at han var i Malangen på misjonsferd.³⁵⁰ Begge forfatterne lar von Westen ta ei runeemme fra Gammel-Tommes/Ailo Kurrak og begge lar Birte og Benjamin representere det gode ved å gi restene av den knuste runeemma tilbake til eieren.³⁵¹ Dette viser at ståstedet forfatteren selv befinner seg i, kan gi utslag i historiske romaner.

I følgende avslutningskapittel skal jeg blant annet kort drøfte tendensene fra romanene og fremstillingene jeg har gjennomgått. Kan de kalles for historiske romaner, eller er de romaner som har blitt inspirert av en historisk hendelse?

³⁴⁹ For eksempel opprettelsen av Sametinget i 1989.

³⁵⁰ Siste gang von Westen var i Nord-Norge var i 1723. Årstallet er tidligere enn settingen Ytreberg og Kristensen plasserer han i. Se Hansen 2003: 378.

³⁵¹ Ytreberg 1952: 29 og Kristensen 1994: 58-59.

5. Der kildene mangler, blomster fiksjonen

Avsluttende betraktninger og konklusjon

I denne oppgaven har jeg søkt å svare på og belyse problemstillingen: *Hvordan fremstiller primærkildene saksgangen mot Birte og Benjamin Olsen, og hvordan stiller romanen Timeglasset av Nils A. Ytreberg seg i forhold til primærkildene?* Dernest har jeg drøftet hvilken betydning *Timeglasset* har hatt på senere fremstillinger av Birte Olsdatters skjebne, både muntlige og skriftlige.

Jeg har rekonstruert saken ved hjelp av historiske kilder, både kjente og tidligere ubenyttede kilder. Rekonstruksjonen har blitt vurdert i relasjon til Ytrebergs fremstillinger. Vekselvirkning mellom ulike fremstillinger har jeg også drøftet, særlig ved å holde etterdiktningene opp mot Ytrebergs varianter. I dette kapitlet skal jeg konkludere funnene mine. Jeg skal kort plassere Ytrebergs verker i forhold til andre fremstillinger, både primærkilder og annen litteratur. Jeg vil dessuten reflektere noe over dagens fremstillinger angående Birtes heltestatus. I selve konklusjonen vil jeg drøfte om diktingen har overskygget opplysninger slik de kan leses i primærkildene

5.1 Timeglassets ståsted i forhold til primærkildene og andre fremstillinger

Som tidligere påpekt har Ytreberg gjort en grundig jobb med å gjennomgå noen av kildene, kanskje først og fremst i forbindelse med arbeidet til *Malangen Bygdebok* i 1943. Dette arbeidet videreutviklet han til romanen *Timeglasset*.³⁵² Her holder han stort sett fast på opplysninger han brukte i bygdeboka, men har fylt inn der kildene har vært tause, der han ikke har hatt kjennskap til kilder, eller hvor de var mangelfulle. Hans roman, om vi ser bort fra Ola Graffs populærvitenskapelige artikkel, som er den som ligger nærmest opp til opplysningene slik de kan leses i justisprotokoll nr 2. *Timeglasset* kan leses som en historisk roman, men romanen preges også av dikting der kildegrunnet har vært mangelfullt eller ikke-eksisterende. Det er mye som ikke kan verifiseres i *Timeglasset*. Jeg har underbygget påstanden om at *Timeglasset* har en fremtredende plass når det gjelder hvordan historien har blitt videreformidlet, både når det gjelder muntlige fremstillinger og andre romaner. Etter å ha

³⁵² Det er ikke den eneste gangen han henter inspirasjon til en roman fra det mer lokalhistoriske stoffet han arbeidet med. For eksempel ga han ut *Narviks historie* bind 1 og 2 i 1953 og 1954, samtidig ga han ut romanen *Svarta Bjørn* i 1954. *Svarta Bjørn* er også en fremstilling og en fremtredende historisk kvinneskikkelse.

holdt flere tekster opp mot *Timeglasset*, kan jeg slå fast at Ytrebergs roman (og bygdeboka) har blitt grunnsteinen når det gjelder denne historien.

Kine Hellebust er den eneste kvinnen som har brukt Birte Olsdatter som utgangspunkt for et dramatisk/skjønnlitterært verk. Dette vises noe i måten hun fremstiller saken på, særlig med tanke på at hun skriver helt motsatt av Ytreberg når det gjelder det dødfødte barnet. Hellebust fremstiller det slik at Jens ble harm mot Birte, og ikke motsatt, slik Ytreberg skriver. Om dette bare er et grep for å gjøre Birte mer sympatisk, eller fordi det er en kvinne som skriver, er vanskelig å ha bestemte meninger om. Det er tydelig at Hellebust beskriver Birte på en mer positiv måte (med unntak av Kristensen) enn sine mannlige kollegaer, gjennom et eksplisitt fokus på en sterk kvinneskikkelse. Ytreberg fremhever også en sterk kvinnefigur, men han dyrker ikke frem den samme heroiske kvinnen som vi møter hos Hellebust og Kristensen.

De fleste, både forfattere og nesten alle jeg har snakket med i forbindelse med denne oppgaven, bærer i større eller mindre grad preg av å være farget av Ytrebergs utgave. Et klart eksempel er under spalten *Favorittboka* i det populærhistoriske magasinet *Levende Historie* 6/2007. Der skriver forfatteren Brynjulf Bjørklid (d.y.) at *Timeglasset* er hans favorittbok. Han oppsummerer kort historien ved å fortelle at mestermannen bare brukte øksa ved en anledning; i 1742 da Birte og Benjamin ble henrettet på Ryøya. Han forteller at Jens Olsen ble drept av søsknene. Dessuten trekker Bjørklid også frem romanen som forståelsesport til det flerkulturelle Nord-Norge.³⁵³ Dette viser at en historisk roman kan få status som en troverdig lokalhistorisk fremstilling. Ikke minst kan påvirkningskraften være slik at andre videreformidler romanen som om den var identisk med de virkelige historiske hendelsene. Innholdet går da fra å være diktning til å bli et bilde på hva som egentlig skjedde. I Brynjulf Bjørklids kortvariant videreformidler han flere punkter som jeg har vist ikke er riktige.

Timeglasset har med mange fakta som er hentet rett fra primærkildene, men Ytreberg har ikke fått med seg kilder som går utover Tromsø Sorenskriverembetes justisprotokoll 1729-44. Opplysninger hentet fra andre kilder er ikke nevnt i Ytrebergs versjoner.

5.2 Kjervikmordet og historiske romaner

Historiske romaner er avhengige av å skape tillit til at det som skrives, er basert på virkelige hendelser. Derfor kommer de gjerne med en "sannhetsgaranti". Dette kan gjerne være øyenvitneutsagn, eller for eksempel en påstand om at historien har blitt overlevert fra

³⁵³ Bjørklid i *Levende Historie* 6/2007: 57 Han har også skrevet diktet *Rettersted* om Birte og Benjamin, trykket i *Årbok for Malangen og Balsfjord Historielag* 1994.

generasjon til generasjon. Et eksempel kan være Brynjulf Bjørklids (d.e) påstand fra 1943, der han forteller akkurat det som morfaren fikk høre i sin tid.³⁵⁴ Hege Gundersen, som har en doktorgrad i media og kommunikasjon, påpeker at det historiske aspektet har blitt mye drøftet når det gjelder historisk fiktive fremstillinger, mens det fiktive har fått en implisitt status. Hun hevder at det fiktive burde være overordnet det historiske, fordi vi ser det historiske gjennom fiksjonen.³⁵⁵ Om det fiktive skal åpne for det historiske, må det fiktive ha en solid fot innenfor den historiske kontekst. De to aspektene er fullstendig sammenflettet i historiske romaner, og ikke alltid like enkle å ta fra hverandre. Historisk fiksjon presenterer seg selv som et bilde på virkeligheten, den søker å vise hvordan fortiden var, igjennom å bruke historisk stoff. Ren fiksjon *kan* vise hvordan fortiden *kan* ha vært.³⁵⁶

Det som er felles for historiske romaner og historiske verk er at begge prøver å beskrive noe som har hendt. Ingen av delene kan etterprøves i virkeligheten, for virkeligheten eksisterer ikke som noe annet enn historisk rekonstruksjon. Faghistorie er nærmere *sannheten* enn historiske romaner, og det er viktig å skille mellom hendelsene og *fortellingen om* hendelsene. En historiker skal fylle teksten med fakta, og organisere disse, mens en romanforfatter kan fokusere på fortellingen rundt fakta.³⁵⁷

Et annet aspekt ved historiske romaner er anakronismeproblemet. Hvordan kan en forfatter som skriver om noe som hendte lenge før hans tid unngå utilbøyelige anakronismer? Det samiske aspektet i Kristensens roman kan brukes som eksempel på dette. Samtidshorisonten hans slår inn bevisst eller ubevisst. Hans ståsted i 1990-årene gjorde det betimelig å dikte inn en sentral samisk figur. Dermed har det samiske en mye større rolle i hans fortelling, enn i for eksempel Ytrebergs variant, selv om Ytreberg har med et samisk element, er ikke dette sentralt. I begge romaner lever Birte og Benjamin sammen med samer.

Gundersen reiser spørsmålet om fortellingen eksisterer før historieskrivningen, eller om den bare blitt gitt en form igjennom narrasjonen. Dersom fortellingen eksisterer før skrivningen, kan man ikke se historie som noe annet enn narrasjon. Hvis historien bare blir gitt form av narrasjonen, kan den virke ”manipulerende overfor de rene begivenheter.”³⁵⁸ Ytrebergs fremstillinger har, om ikke manipulert den opprinnelige formen, vært veldig delaktige i å skape nye motiver i saken, uten rot i eksisterende kilder.

³⁵⁴ Se kapittel 3.

³⁵⁵ Gundersen 2005: 50.

³⁵⁶ Gundersen 2005: 51.

³⁵⁷ Rønning 1996: 2-6.

³⁵⁸ Gundersen 2005: 59.

I det første kapittelet presenterte jeg den definisjonen jeg bruker på historiske romaner: En historisk roman ligger i skjæringspunktet mellom fiksjon og historie, med vekt på historiske hendelser og historiske fakta. De skaper en tillit til at det de presenterer er bygd på historiske hendelser, og de plasserer seg klart i en historisk kontekst. Ut fra denne definisjonen er det bare *Timeglasset* som kan kalles en historisk roman. Graffs artikkel er basert på justisprotokollen, og er en populærvitenskapelig tekst. Både *Solas Sønn og Månens Datter* og *Den andre Jenta* er romaner basert på en historisk hendelse, men med overveiende vekt på fiksjonen. Hellebusts skuespill må plasseres i samme kategori, med utgangspunkt i en historisk hendelse, men med overvekt av diktning.

Kristensen har med en bifortelling i *Solas Sønn og Månens Datter* om et ”farlig Quindemennske”: Han skriver om Elin Erichsdatter. (Martha Eliasdatter som hun egentlig het.) Hun ble dømt for leiermål og blodskam. Kristensen har kopiert en fortelling fra *Balsfjorden og Malangens historie* av Ole A. Hauglid. Kristensen har byttet ut navnet på hovedkarakteren, men beholdt alle andre navn og opplysninger. Det at han bruker en historisk hendelse og plasserer den i Birtes historie er problematisk. Martha Eliasdatter ble endelig dømt 11. februar 1803.³⁵⁹ Det er over femti år etter Birtes henrettelse. Kristensen blander årstall, hendelser og kjente historier sammen til en gryte med pretensiøse ambisjoner om å skape en god historie. Dette er et eksempel på dårlig blanding av fiksjon og historie. Skal man først skrive en tekst i skjæringen mellom historie og fiksjon, må historiske hendelser være korrekte. Skal man bruke en fortelling som kan etterspores i kildene, må man bruke den korrekt. Hvis ikke blir all tillit til den historiske romanen borte, og du står igjen med bare fiksjonen.

Det å bruke en historisk hendelse som utgangspunkt for en spillefilm kan også være problematisk. Fordelen er at historien når ut til mange flere, men om historien ikke gjenspeiler de riktige hendelsene, kan det som fremstilles i filmen få mer tyngde enn den opprinnelige historien. At det var Kristensens roman som ble filmatisert gjorde at interessen om Kjervikmordet nådde langt utenfor Malangens grenser, men førte dermed også til feiloppfatninger om saken: Jens var slem, Birte var god, Niilas var en ekte helt og det var synd på Benjamin. Erik Lund skriver at historiedidaktisk forskning har vist at spillefilmer har en avgjørende innflytelse på elever, og deres oppfatning av historiske hendelser. Han antar at historiske filmer fungerer som hovedleverandøren når det gjelder å forme elevers historiebevissthet.³⁶⁰ Denne påstanden kan utvides til å gjelde flere enn bare grunnskoleelever.

³⁵⁹ Se Hauglid 1981: 350-353 og Kristensen 1994: 243-246.

³⁶⁰ Lund 2006: 147.

Spillefilmer kan være med på å bygge opp under den kollektive fortidsbevissthet. Gundersen peker på at populærkulturelle former har tatt mer over for det tradisjonelle historiefaget.³⁶¹ Historiske romaner, tv-serier, teater og filmer har lettere for å nå ut til de store massene, og dermed har de større gjennomslagskraft som fortidskonstruerende. Kultur- og kirkeminister Trond Giske (AP) hevdet i forbindelse med filmen *Kautokeino-opprøret* i 2008 at den erstattet minst hundre bøker som historieformidling.³⁶² Visuelle og skjønnlitterære fremstillinger når klart ut til store publikumsmasser. Dermed blir spørsmålet om innhold svært relevant siden det i min sammenheng handler om bruk av historien. Om historiske romaner brukes som en koloritt, ikke som lærebok, kan de kanskje hjelpe til med å kaste lys over historien. De forskjellige romanene som handler om Kjervikmordet, trekker oppmerksomheten mot en historisk hendelse, slik at den ikke blir glemt, men samtidig formidler de ikke bare de historiske hendelsene. Særlig på grunn av Ytreberg, har ikke Birte og Benjamins historie blitt glemt.

5.3 Muntlige fremstillinger

At Birte-saken har fått så stor oppmerksomhet i Malangen er ikke rart, fordi en henrettelse av et søskenpar i et lite samfunn må ha satt dype spor. At Birte har fått heltestatus, og at bygda identifiserer seg med Birte og Benjamin er en annen sak. Både Solvang (1925) og Bjørklids (1943) tekster kom før *Timeglasset*, og representerer dermed den gamle tradisjonen, upåvirket av romanen. Disse opphøyer ikke Birte til en heltinne. Synet på Birtes skjebne har endret seg fra disse første fremstillingene, til det som fortelles i dag. Måtene Birte fremstilles på er helt ulike. I muntlige fremstillinger på 2000-tallet blir Birte oppfattet som en helt. Hun var Malangens sterke kvinneskikkelse som turte stå opp for seg selv og gjøre noe med sin egen situasjon. Forestillingene peker nesten alle på at hun levde i en tid med kvinneundertrykkelse, og at det skulle både mot og styrke til for å reise fra mannen sin.³⁶³ Det at hun senere myrdet ham, ser ikke ut til å ha redusert helteglorien. Tvert i mot; Birte er i dag en lokal heltinne. En fortidens kvinne, med nåtidens idealkvinnestyrke. Birtes styrke representerer et mot som mange i Malangen i dag identifiserer seg med.³⁶⁴ En grunn til endringen fra midt på 1950-tallet til 2000 kan være det store fokuset på kvinnefrigjøringen. Det betyr noe at bygda kan vise til en feministpioner. En av informantene påpekte at hver gang det kom besøk til bygda,

³⁶¹ Gundersen 2005: 49.

³⁶² Sitert i Nordlys 07.02.08.

³⁶³ For eksempel informant 10K 25.01.08.

³⁶⁴ Det kommer frem hos 9 av 11 informanter.

viste hun Ryøya og fortalte hva som hadde skjedd der.³⁶⁵ Måten fortellingen blir fortalt på viderebringer synet på at Birte var en sterk kvinne som valgte å gjøre noe med situasjonen sin, i stedet for å leve et uverdigg liv. Jeg tror Ytreberg har bidratt til at Birte i dag blir fremelsket og mindre forbundet med at hun var en morder. Både Kristensen og Hellebust har skrevet om en mer positiv Birte, og deres verker har trolig bidratt enda sterkere til heltestatusen hennes. ”Hun var en kvinneforkjemper som gjorde det eneste hun kunne, siden det ikke var mulig å få skilsmisse.”³⁶⁶

Arne Pedersen, lokal Kjervikmordetkjenner, ble spurt av journalist Anne May Johansen i *Nordlys* 1988 om Birte hadde fått status som kvinnehelt i bygda. Dette svarte han nei på. Han mente på den andre siden at folk syntes synd på Birte.³⁶⁷ Jeg har imidlertid inntrykk av at folk i dag gjør begge deler; hun blir både heroisert og sett på med medlidenhet. I samme avisartikkel gjentas mange av feilopplysningene jeg har gått gjennom. Dette er enda et eksempel på feil som videreføres. *Nordlys* skriver for eksempel at Birte ble henrettet på Ryøya i 1742, at dommene ble stadfestet på lagtinget i 1735, og at Birte og Benjamin var de siste som ble henrettet i Nord-Norge før dødsstraffen ble opphevet.³⁶⁸ Ingen av disse fakta kan verifiseres, men gjennom avisartikkelen kan opplysningene ha fått status som sanne. Artikkelen i *Nordlys* er bygd på O. A. Hauglids gjengivelse av Ytrebergs kapittel fra *Malangen bygdebok*, i *Balsfjorden og Malangens Historie*, i tillegg til intervju med nevnte Pedersen.

En annen avis som har omtalt historien, er *Selbyggen* i Selbu. I 1993 skrev de om den forestående tv-serien *Solas Sønn og Månens Datter*. Deres motiv var å fortelle om røverne i Morskogen, fordi tv-serien hadde utelatt denne delen av historien. Avisen skriver en mye fyldigere versjon av røverhistorien enn noen andre fremstillinger jeg har lest. Det blir gjengitt ulike stedsnavn i artikkelen, og artikkelforfatteren bruker nettopp dette punktet til å hevde at det må være en grad av sannhet i historien, fordi den fortelles i Nord-Norge med riktige stedsnavn fra Selbu.³⁶⁹ ”De kan i hvert fall ikke vært oppdiktet. Og vi vil nok tro at det i denne historien fra Vikvarvtraktenene ligger fragmenter av sannhet.”³⁷⁰ Hvor *Selbyggen* har fått disse stedsnavnene fra, blir bare spekulasjoner. De er verken nevnt i muntlige fremstillinger, eller skrevet i artikler eller andre fremstillingsformer.

³⁶⁵ Informant 9K 23.02.08.

³⁶⁶ Informant 7M 01.06.07.

³⁶⁷ *Nordlys* 30.07.1988.

³⁶⁸ Et kjent eksempel på eksekvering av dødsstraff i Nord-Norge over 100 år senere er Aslak Hætta og Mons Somby som ble halshugget i 1854 etter Kautokeino-opprøret.

³⁶⁹ På dette punktet tar avisen feil. Det blir ikke nevnt noen stedsnavn, verken i tekst eller muntlige fremstillinger.

³⁷⁰ *Selbyggen* 16.04.1993.

At *Solas Sønn og Månens Datter* ble brukt som manus til en større NRK-produksjon, gjorde sitt til at historien om Birte Olsdatter fikk publisitet i hele landet og ikke minst en større posisjon i Malangen. I forkant av tv-serien hadde avisen *Nye Troms* en konkurranse der oppgaven var å bevise slektskap med Birte Olsen. Responsen var stor, og den viste at Birte ikke var ei som skulle holdes i skyggen, men derimot kunne stå som en representant for folket i Malangen.³⁷¹ Hun representerte noe folk anerkjente. Hun er ikke lenger en skurk, hun har fått heltestatus. Birte har blitt en identifikasjonsfigur for bygdefolket.

Nye Troms meldte i forbindelse med slektskonkurransen³⁷² at den første Birte med aner til Birte Olsdatter var født.³⁷³ Dersom dette stemmer, gikk det omtrent 283 år før noen ble oppkalt etter Birte. Da jeg leste artikkelen i ettertid, ble jeg nysgjerrig på om navnene Birte og Benjamin har vært i bruk etter tragedien. Navn- og språkforsker Gulbrand Alhaug har vært behjelpelig med opplysninger fra 1801-tellingen og ifølge denne fantes det ingen Birte (eller Berte) i Malangen i 1801. Det må påpekes at Birte var et uvanlig navn og at ingen fikk navnet i lokalsamfunnet i tiden etter henrettelsen av Birte Olsdatter, trenger derfor ikke å bety noe.³⁷⁴ Likevel skjedde det en endring fra starten av 1800-tallet: Etter å ha sett igjennom dåps- og begravelseslister fra 1858-86, og folketellingen fra 1900, har jeg funnet i Malangen (og Balsfjord) flere ulike varianter av Berte. I dåpslistene fant jeg fra 1859-1882 13 jenter som ble døpt Berte, 2 ble døpt Berthe.³⁷⁵ I begravelseslisten fant jeg 3 Beret og 2 kvinner som bar navnet Berte. Formen Birte har jeg ikke sett skrevet, men alle navnene ovenfor er varianter av samme navnet. Fødselstallet på disse kvinnene er fra 1794-1898. Jeg skulle tro at alle disse navnene ville bli forbundet med Birtes ulykkelige skjebne. At 20 varianter av navnet har vært brukt 50-150 år etterpå viser at Birtes status kanskje ikke var så utelukkende negativ i den eldre tradisjonen som tidligere antatt. Det kan selvfølgelig vise seg at noen disse kvinnene var innflyttere til Malangen og dermed fikk sitt navn uavhengig av Birte Olsdatters skjebne, men det kan i så fall ikke gjelde alle. Mellom 1720-80 ble det ikke født noen i Malangen som ble kalt Birte.³⁷⁶ Dermed må det ha skjedd en endring på 1800-tallet, siden det da forekommer jenter med flere varianter av navnet Berte. Mye kan tyde på at Birte-navnet var mindre belastende enn Benjamin, siden jeg ikke fant navnet Benjamin, eller varianter av det, verken i folketellingen 1801 eller de allerede nevnte dåps- og begravelseslister. O. A. Hauglid skriver

³⁷¹ Jf *Nye Troms* 04.02.1993 "bør vi allerede nå sikre oss en hylle i biblioteket."

³⁷² Konkurransen gikk ut på å bevise via slektstre at en var i slekt med Birte Olsdatter.

³⁷³ *Nye Troms* 04.02.1993.

³⁷⁴ Jf Gulbrand Alhaug, e-post mars 2008: "På den andre sida kan det heller ikkje påvisas nokon nedgang ettersom BIRTE må ha vori eit svært uvanlig namn i dette området før avrettinga i 1741"

³⁷⁵ Dåpsliste Malangen 1858-86, RHD.

³⁷⁶ Jf opplysninger og korrespondanse Gulbrand Alhaug, mars 2008.

at i tiden etter saken kunne man bli stevnet for å kalle noen ”en benjamin”. Det var en stor ærekrenkelse.³⁷⁷

Dette kan tyde på at befolkningen i Malangen etter hvert har fått et endret syn på Birte – og gjerne vil viderefremme og holde fortellingen om Birte levende. Begge navnene brukes i dag, og er ikke lengre belastende, slik kildene kan tyde på at de har vært.

5.4 Konklusjon

Min hovedkonklusjon er at områder som ikke dekkes av kildene, blir utbrodert av forfatterne. Når kildene legger en klar føring, blir de ofte fulgt, men der de mangler, blomstrer fiksjonen. Om vi ser på motiver som helt klart ikke dekkes av kildene, og hvordan hendelsen blir fremstilt, ser vi en blomstrende og fantasifull narrasjon. Eksempel på dette er fortellingen om røverne, kjærlighetsmotivet, da de ble hentet i hula eller henrettelsen. Da blir det en historie om hvordan det kunne ha vært, med dramatiske og fengslende motiver og handlinger. Også fremstillingen av karakteren Birte gjør forfatterne på hver sin måte, fordi vi ikke kan vite hvordan hun faktisk var. Mellom linjene i protokollene kan man ane mennesket Birte, men det er også alt. Det som er verdt å merke seg, er hvor ulikt Birte blir beskrevet. Hos Bjørklid er Birte en statisk skikkelse. Hun blir skildret som ”forherdet”, uten formildende trekk. Siden Bjørklid er en selvpåstått formidler av den gamle muntlige tradisjonen, kan jeg kanskje trekke konklusjonen at Birte ikke innehadde en heltestatus i århundret etter henrettelsen. I Solvangs artikkel er ikke Birte like sortmalt som hos Bjørklid. Heller ikke i Ytrebergs bygdebok er Birte statisk, men han skrev en noenlunde objektiv tekst, og har ikke gjort noe stort poeng av å portrettere Birte. Dette ble endret med *Timeglasset*, som er en roman og dermed hadde rom for større personskildringer. Her ble Birte mye mer nyansert. Jeg har gått grundig gjennom hvordan Birtes fremtoning har endret seg gjennom de ulike verkene, og min konklusjon er at forfatterens forståelseshorisont og hans ståsted har vært med på å forme hvordan Birte ble skildret. Dette har ført til at Birtes karakter spenner fra utelukkende ond til udelt positiv.

At flere av forfatterne skildrer henrettelsen grundig, er et godt eksempel på utfylling der kildene ikke beretter noe. Bjørklid, Ytreberg, Kristensen, Graff og Skogan skriver utdypende om henrettelsen. Både Solvang og Graff påpeker at det ikke finnes kilder på selve henrettelsen, det samme gjør Ytreberg i bygdeboka. Likevel har det blitt meislet i stein at henrettelsen skjedde på Ryøya i 1742. Når det gjelder denne påstanden er det ikke Ytreberg som er opphavsmannen, men det er trolig en oppfatning som har levd på folkemunne fra langt tilbake. Påstanden har levd lenge i bygda, og flere forfattere har skrevet at Birte og Benjamin

³⁷⁷ Hauglid 1981: 354.

ble henrettet i 1742 på Ryøya. Dette har trolig hatt en forsterkende virkning på at *slik var det*. Det har bidratt til at opplysningen har blitt akseptert, og ikke undersøkt nærmere. Alle forfatterne nevner også Birtehulen, uten at den er nevnt i tilgjengelige kilder.

Der forfatterne tydelig følger justisprotokoll nr 2 skriver de forholdsvis likt. Dette viser at når Ytreberg (og Solvang) hadde lest protokollen og valgte å følge den noenlunde, da fulgte senere fremstillinger opp. Dette støtter påstanden min om at i fraværet av kilder oppstår dramatiske detaljene. Når kildene er tydelige, blir de ofte brukt i historiske fiksjonsfremstillinger.

Et avvik fra hypotesen min er for eksempel lagtinget i 1735. Bare Solvang har lest hva som kom frem der, men ingen av de andre har valgt å dikte opp noe. Lagtinget blir forbigått hos de aller fleste. Årsaken kan logisk nok være at de stolte på Ytrebergs påstand om at dommene ble stadfestet der, og at det ikke skjedde noe annet av interesse på tinget. Grunnen til at Ytreberg trolig valgte å ikke støtte seg på Solvang, er at det i tingboka står noen korte referanser til lagtinget, men ikke at sakene ble avvist.³⁷⁸ Opplysningen om når lagtinget på Vang i 1740 ble avholdt, er en feiltolkning av kildene som stammer fra Ytreberg.³⁷⁹ Her daterte Ytreberg tinget til september i stedet for april. I kapittel fire gikk jeg gjennom denne feilen og påviste at flere har støttet seg på Ytreberg.³⁸⁰

Jeg har analysert fortellingen om Birte Olsdatter på flere plan, først en ren kildegjennomgang som jeg har konferert med Nils A. Ytrebergs tekster, for så å holde Ytreberg mot senere diktninger. Gjennom rekonstruksjonen med støtte i primærkilder, og ulike fremstillinger i relasjon til hverandre og til rekonstruksjonen, har jeg sett både slektskap og fri diktning. Jeg har vist hvordan opplysninger og motiver har blitt videreført, både korrekte og feilaktige. Forbindelsen mellom tekstene kan forklares slik ved å bruke intertekstualitetsmetoden; en enkeltteksts nære forhold til tradisjonen ved en åpenlys intertekstuell avhengighet, betyr at den ikke kan endres drastisk. Intertekstualitet må virke slik at teksten fremstår som ”riktig”. Endringer kan ikke skje fort og være veldig avvikende fra tradisjonen. Strukturer og oppfatninger må fremstå som etablerte. Nye diktninger kan dermed bare billedliggjøre det som allerede er forankret i tradisjonen, dette hevder litteraturprofessor Gudleiv Bø i *Intertekstualitet i formellitteratur før og nå* fra 1988.³⁸¹ Jeg har gjennom dette arbeidet vist at nye diktninger har spunnet videre på det som allerede var forankret i sagnet. Likevel har den muntlige tradisjonen kommet fra diktning og ikke fra sagnet. Sagnet er eldre

³⁷⁸ JP2 f 124b og I65b.

³⁷⁹ Se kapittel 2: 43.

³⁸⁰ Se kapittel 4: 83-84.

³⁸¹ Bø i Mæland 1988:27-28.

enn den litteraturen jeg kjenner, men slik Kjervikmordet fortelles i dag, bærer det tydelige preg av Nils A. Ytrebergs påvirkning. I følge utsagnet over må Ytrebergs versjon ikke ha vært så langt unna den sannheten folk kjente fra før, ellers ville flere protestert mot det de leste. Den eneste innvendingen mot Ytrebergs fremstilling av saken, er Bjørklids artikkel fra 1943. Bjørklid rettet kritikk mot Ytreberg for å ikke fremstille saken slik den ble fortalt. Her må det påpekes at Ytreberg følger Solvangs artikkel som ble utgitt i 1925. *Blod for Blod* er det eldste litterære verket jeg kjenner som omhandler Birte Olsdatter, og denne artikkelen kan kanskje ligge nært sagnet slik det ble fortalt på den tiden.

Ved en empirisk granskning av arkivmateriale som omtaler hendelsene, har jeg fått frem nye opplysninger. Jeg har dermed fått rettet opp opplysninger som har vært feiltolket. Disse feilene og manglene har kommet frem ved min gjennomgang av alle skriftlige fremstillinger og innsamlingen av hvordan historien fortelles i dag. På grunn av denne vinklingen har jeg kastet et nytt lys på saken, og vært i stand til å vise hvilke temaer som blir tatt med i nye fremstillinger, og hvilke feil som har blitt hengende ved. Jeg vil likevel peke på at primærkildene er noe ensidige, da alle kildene kommer fra embetsmenn, og ingen fra allmuen. Uvilkårlig av akkurat det, har jeg fått ryddet opp, samtidig som jeg har vist hvilken føring det kan ligge i en god historisk roman. Ved å holde senere fremstillinger opp mot Ytrebergs verk *Timeglasset* har jeg sett intertekstualiteten mellom ulike litterære og dramatiske fremstillinger. Historien om Birte og Benjamin har vokst i takt med verkene som har blitt utgitt. Kristensen utmerker seg ved å dikte mest rundt historien. Han er den som gir sterkest liv til historien ved å fargelegge flere aspekter som han ikke har kildedekning for.

Professor i kulturstudier, Bjarne Hodne sier han ikke undersøker sagn som han vet har støtte i andre dokumenter fordi da vil man undersøke folks evne til å huske dokumentene, og ikke selve sagnet.³⁸² Dette har til en viss grad skjedd med Kjervikmordet. Om det er bevisst eller ikke hos de fleste formidlerne, kan jeg ikke si noe om. Et godt eksempel er en informant som ville gi meg bygdeboka med kommentaren at alt hun visste stod der.³⁸³ Dette viser at Ytrebergs versjon har blitt en integrert del av det som videreformidles i dag.

Min versjon, slik den har blitt presentert i denne oppgaven, er så nært det som skjedde som det er mulig å komme ut fra det utvidede kildegrunnlaget jeg har kjennskap til. Trolig finnes det kilder som kanskje kan kaste ytterligere lys over saken. Særlig når det gjelder henrettelsen, kan det fortsatt finnes kilder som kan fortelle hva som skjedde, ved å få bekreftet stedet for henrettelsen og hendelsesforløpet. Tradisjon og fiksjonen har ikke stilt spørsmål ved

³⁸² Hodne 1968: 31.

³⁸³ Informant 2K 13.05.07

om de ble henrettet på Ryøya. Dermed kan jeg ikke avvise at det kan dukke opp kilder som kan bekrefte at henrettelsen skjedde der. Ut fra tilgjengelig kildemateriale konkluderer jeg likevel med at søskenparet ble henrettet på Vang på Senja i 1741. Jeg har funnet bekreftelse i kildene på at de ble henrettet i 1741 og ikke 1742.³⁸⁴ Dette gjør at jeg endrer den kjente kronologien noe. Henrettelsen er det største kildetomrommet mitt, og her kan det være muligheter for å revidere min rekonstruksjon. Resten av saksgangen er godt dokumentert, og min fremstilling av hendelsene er den fremstilling som så langt er nærmest å fange den historiske virkeligheten. Jeg tror likevel ikke siste ord er skrevet om Kjervikmordet, og at historien selvsagt kommer til å leve både på folkemunne og i litteraturen i lang tid fremover, da med både velkjente og nye motiver.³⁸⁵ Mitt bidrag gir nye opplysinger med støtte i primærkildene.

Edvard Hoem sa: ”Leve mytene, de er som oftes mer virkelige enn de traurige realiteter.”³⁸⁶ Når det gjelder Kjervikmordet, er den imidlertid nedfelt i et rikt kildemateriale og er dermed minst like spennende og fascinerende som mytene og fiksjonen.

³⁸⁴ Se kapittel 2: 46.

³⁸⁵ Et eksempel kan være den Oslobaserte Bluegrassgruppen Elwood Caine som har spilt inn en engelsk variant av Birtesangen.

³⁸⁶ Hoem i Ringdal 1994: 11.

Vedlegg I, Christian V norske lov 1687

6. bok, om misgjerninger

6-8-7

Hvo som nogen Videnskab haver om saadanne Dueller og Slagsmaal, være sig Verterne i offentlige Herberger, eller Kroer, eller og de, som findis i saadanne Samqvemme, hvor anledning til Udfordringer og Slagsmaal givis, skal det betimeligen dennem, som Jurisdiction paa de Stæder have, aabenbare, at Ulykke kand forrekommis; Dølge de det, betale fuld Mandebod.

6-9-1

Hvo som far med oplagt Raad til anden Mands Huus, eller Gaard, enten hand haver det til Leje, eller Eje, eller hvad Slags Boelig det er, som hand haver ført sig selv og sit Gods udi, eller Skib, og dræber der enten hannem, hans Hustrue, Børn, Tyende, eller Giest, som der er indbøden, eller til Herberg, da bør hand at miste sin Hals, og hans Hoved at sættis paa en Stage, saa vel som alle de, der ere i Flok og Følge med, og alle deris Boeslodder, at være forbrutte, halvdeelen til den Dræbtis Arvinger, og halvdeelen til deris Herskab

Vedlegg II, Forordning av 16. oktober 1697 om Grove Morderes Straf

(i Danmark og Norge)

Paa nogen Tid ere adskillige grumme Mord i de Kgl. Riger og Lande begaaede, i det hustruen har ombragt Manden, Tieneren sin husbond, og tjenestevende sin Madmoder og Madfaders Barn; hvorfore (paa det uskuldigt Blod, som uchristelig udgydes, han en retfærdig Forsoning, og saadanne grove Mordere bekomme deres velfortiente Staf, andre ligesindede udædiske mennesker til des større Straf og Afskye) Lovens Straf for slige grove Mordere paa følgende Maade Stierpes: hvo som herefter overbevises med frie for Forsæt of beraad hue at have myrdt sin Ægtefelle, sin Herre, eller husbond, sin Frue, eller Madmoder eller nogen av deres Børn, skal uden at Raabe saaledes straffes, at han av Skarpretteren knibes med gloende Tænger, først udenfor det Huus eller Stæd, hvor Mordet er begaaet, siden, om det er i en Kiøbstæd, paa alle byens Torve, eller offentlige steder, og om det er på landet, da 3 ganger imellem Giernings og Retterstedet, og allersidst på paa Retterstedet, deræst skal den skuldiges høyre hånd levende afhugges med en Øxe, og siden hovedet ilige maade med en Øxe, hvorpaa Legemet af Natmandens Folk skal legges paa Steile og hovedet tillige med haanden fæstes paa en Stage over Legemet. Skulle der begaaes grovere Mord, end i forbemeldte Tilfælde meldt er, da skal Dommeren sin Relation om Mordet og Sagens Beskaffenhed til Kongen indgive som vil være betænkt på, Staffen for den skyldige efter befundne Omstændigheder ydermere, end forskreven staaer, at lade skiærpe.

Vedlegg III, Personregister

Historiske personer:

Birte Olsdatter 1709?-1741

Birte er hovedpersonen i alle kildene mine. Både de litterære og i primærkildene.

Benjamin Olsen 1716?-1741 Birtes yngste bror.

Karen Andersdatter Birtes mor

Ole Knudsen, Birtes far 1637-1729?

Knut, Simen, Anders, Peder, Kjeld, Ole og Nils, Birtes eldre brødre.

Brynhild, Birtes søster, (ifølge Ladnes).

Anna Olsdatter, hjalp delinkventene over til Sverige. Kan ha vært en slektning av dem.

Jens Olsen 1700-1733 Birtes ektemann som ble drept.

Olle Kielsen, Jens' far.

Erich Olsen, Jens' bror.

Anna Maria Erichsdatter jobbet hos Birte og Jens.

Historiske aktører innblandet i saken:

Ove Schieldrup, amtmann, Nordland.

Thomas Bredahl, lagmann, Steigen.

Asmus Rosenfeldt, sorenskriver, Greipstad.

Andreas Tønder, fogd, Vang på Senja.

Michel Hvid, stifts skriver og oppsynsmann for jordeier **Baron de Petersen**.

Greve Christian Randtzau (1684-1771), stattholder i Norge 1731-1739.

Jyllengripp, svensk embetsmann.

Christer Rislung, trolig svensk embetsmann.

Jørgen Kiergaard. Sorenskriver på Senja, dømte i lagmannens sted i 1740.

Michael Elbrech Fullmektig for Kiergaard.

Jens Stabrun Jensen. Forsvarer for Birte og Benjamin til og med 1735.

Hans Olsen. Tusøy. Forsvarer fra 1739.

Henning Junghans, prost i Tromsø.

Andre historiske personer som har blitt nevnt i forbindelse med saken.

Erich Kven. Birte blir beskyldt for å ha et forhold til ham.

Thomas von Westen, lektor og samemisjonær.

Gunder Jachobsen, Nordby, nabogården til Kjervik.

Peder Jacobsen, førte delinkventene til lagtinget i 1735.

Ole Johnson Mestermann, Mestervik.

Fiktive karakterer

Alle fremstillingene (ved unntak av Graff) har mange fiktive karakterer, jeg nevner bare de som har blitt omtalt i denne oppgaven.

Solvang:

Jon Brynjulfsen, Birtes store kjærlighet.

Ytreberg:

Gammelbesta, Birtes bestemor.

Soldaten fra Trondheim. Birtes store lengsel og kjærlighet.

Gammel-Tommes, samisk venn av Birte og Benjamin.

Anders, Birtes samiske flørt.

Kaisa, Anders tilkommende kone.

Kristensen:

Ailo Kurrak, samisk leder

Nilas, Birtes store kjærlighet.

Kajsa Barro, Nilas' kone.

Hellebust:

Mathe, Birtes samiske kjæreste

Utrykte kilder

Amtsregnskapene Nordland Amt 1670-71 - Mikrofilm nr.672-673, SAT.

Länsarkivet i Härnösand, korrespondanse, Sverige.

Nordland og Finnmark Lagmannsembete, justisprotokoll nr 3 1729-40 (mikrofilm SAT).

Sorenskriverembete Senja, justisprotokoll nr 3 1729-40 SAT.

Sorenskriverembete Tromsø, justisprotokoll nr 2 1729-44 SAT.

Danske Kanselli, Riksarkivet:

- Norske Tegnelser 1738-40.

- Resolusjon på supplikker 1730-46.

- Supplikkbog 2. halvår 1735 nr 415 og 874 og 1. halvår 1739 nr 20.

Trykte kilder

Begravelseslister, 1858-1886, Malangen Balsfjord Sogneembete, Registreringscentralen for Historiske Data, Universitetet i Tromsø.

Christian V Norske Lov 1687, se url under webografi.

Schou, Jakob Henrik 1777: Chronologisk Register over de Kongelige forordninger og aabne breve, København.

Folketelling 1801 og 1865.

Kirkebok nr 1 1858-1870, kirkebok nr 2 1871-1886, Malangen Balsfjord Sogneembete Registreringscentralen for Historiske Data, Universitetet i Tromsø.

Ladnes, B. 1949: *Slekter i Malangen*, eget forlag, Mestervik.

Manntall, Tromsø Prestegjeld 1702, SAT

Litteratur om Kjervikmordet

Bjørklid, Brynjulf 1945: "Kjervikmordet" i *Håløygminne* 2/1945.

Graff, Ola 2005: "For Syndens Skyld jeg lide ma" i *Fra det Raudaste Gull – tradisjonsmusikk i nord*, Orkana Forlag, Stamsund.

Hellebust, Kine 2003: *Kjervikmordet*, teatermanus.

Kristensen, Kjell 1994: *Solas Sønn og Månens Datter*. Tiden Norsk Forlag, Oslo.

Skogan, Gunnar Adrian 2006: *Brynhild Olsdatter – den andre jenta*. Eget forlag, Finnsnes.

Solvang, Jens 1925: "Blod for Blod" gjentrykket i *Årbok for Malangen og Balsfjord historielag*, 1991: 5-14.

Ytreberg, Nils 1943: *Malangen bygdebok*. Trondheim.

Ytreberg, Nils 1952: *Timeglasset*, H Aschehoug & co (W Nygaard), Oslo.

Muntlige kilder

Informanter

1. K	12.05.07
2. K	13.05.07
3. M	13.05.07
4. K	13.05.07
5. M	13.05.07
6. K	13.05.07
7. M	01.06.07
8. M	19.08.07
9. K	23.01.08
10. K	25.01.08
11. K	03.03.08

Bidragstere

Alhaug, Gulbrand, hjelp til navneforskning.

Graff, Ola, kilder og samtale.

Hellebust, Kine, manus fra teaterstykket *Kjervikmordet* og samtale, 14.09.07.

Pedersen, Arne, befarung hula, samtale og utlån av avisutklipp m.m.

Skogan, Gunnar Adrian, samtale 19.08.07.

Sparboe, Per Einar, hjelp til transkribering og innføring i arkivene.

RHD, hjelp til transkribering.

Litteraturliste

Bjørklid, Brynjulf (d.y.) 1994: "Rettergangen" (dikt), i *Årbok for Malangen og Balsfjord Historielag*.

Bjørklid, Brynjulf (d.y.) 2007: "Favorittboka", i *Levende Historie* 6/2006: 57.

Bø, Gudleiv 1988: "Intertekstualitet i formellitteratur før og nå" i Mæland, Odd Martin (red). *Mellom tekst og tekst – intertekstuelle lesninger*. Landslaget for norskundervisning, Cappelen, Oslo.

Erichsen, Bodil Chr. 1993: *Kriminalitet og Rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet*. Tingbokprosjektet, Oslo.

Falkanger, Aage Thor 2006: *Lagmann og lagting i Hålogaland gjennom 1000 år*, Universitetsforlaget, Tromsø

Gundersen, Hege 2005: *Historisk og Fiktivt. En studie av tv-seriene Heimat, Matador og Vestavind*. Doktoravhandling Universitetet i Oslo, Acta Humaniora nr 238, Oslo.

Hansen, Lars Ivar 2003: "Rettspleien og bygdetingene" i *Astafjord Bygdebok, historie 2, Astafjord ca 1570-1730*, Lavangen kommune.

Hauglid, Ole Anders: 1981: *Balsfjorden og Malangens Historie*, Balsfjord Kommune.

Hodne, Bjarne 1973: *Personalhistoriske sagn - en studie i kildekritikk*, Universitetsforlaget.

Johansen, Anne May 1988: "Birtes tragiske skjebne", i *Nordlys* 30.07.1988.

Kjeldstadli Knut 1999: *Fortida er ikke hva den engang var – en innføring i historiefaget*. Universitetsforlaget, Oslo.

Krogh, Tyge 2000: *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korpelige straffe i 1700-tallets første halvdel*, Samleren, Danmark.

Lund, Erik 2006: *Historiedidaktikk- en håndbok for studenter og lærere*, Universitetsforlaget, Oslo.

Martinsen, Liv og Hilde Sandvik (red) 1991: *Tingbøker og EDB, avskrivning og registrering*
Dokumentet er del av serien Småskrifter (Norsk lokalhistorisk institutt).

Monsen, Sverre 1993: "Første Birte etter Birte", i *Nye Troms* 04.02.1993.

Myklebost, Kari 2002: *Muntlig fortellinger som kilder – refleksjoner rundt teoretiske og metodiske aspekter ved bruk av muntlige kilder som inntak til identitet*, Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Tromsø.

Nilsen, Ulf 2002: *Lov og rett: sosial kontroll eller lokal styring i et nordnorsk samfunn der flere kulturer møtes: en studie av bygdetingets funksjon i Sør Troms på 1700-tallet med utgangspunkt i Astaffjord*. Tingbokprosjektets publikasjoner nr 19, Universitetet i Oslo.

Næss, Hans Eyvind 1981: "Sorenskrivernes tingbøker fra 1600 og 1700-tallet som historiske kildemateriale", i *Heimen* 4/1981.

Næss, Hans Eyvind 1982: *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet: en retts- og sosialhistorisk undersøkelse*. Universitetsforlaget.

Næss, Hans Eyvind 1984: "Lagtingprotokoller – gullgruber med feller", i *Heimen* 1/1984

Næss, Hans Eyvind 1990: i Martinsen, Liv (red). "Forbrytelse og Straff", i *Tingboka som kilde*, Norsk Lokalhistorisk Institutt, Oslo.

Rian, Øystein 1992: Diskusjonsinnlegg i Winge, Harald (red). *Lokal konsekvenser og reaksjoner 1550-1750" i Lokalsamfunn og Øvrighet i Norden ca 1550-1750*, Norsk Lokalhistorisk Institutt, Oslo.

Ringdal, Nils Johan 1992: "Cilos Moral – og adjektivproblemet i historieskrivingen" i *Syntese i Historieskrivingen* Marthinsen, Liv og Winge, Harald (red) Den Norske historiske Forening, Oslo.

Rønning, Anne Birgitte, 1996: *Historiens Diskurser. Historiske romaner mellom fiksjon og historieskriving*, Doktoravhandling Universitetet i Oslo, Acta Humaniora, Universitetsforlaget.

Sandmo, Erling 1999: *Voldssamfunnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*, Universitetsforlaget, Oslo.

Sandvik, Hilde 1992: "Rettsvesenets utbygging i Norge. Lokal konsekvenser og reaksjoner 1550-1750" i Winge, Harald (red). *Lokalsamfunn og Øvrighet i Norden ca 1550-1750*. Norsk Lokalhistorisk Institutt, Oslo.

Sandvik, Hilde 2002: *Kvinnens rettslige handleevne på 1600- og 1700-tallet, med linjer frem til gifte kvinnens myndighet i 1888*, Universitetet i Oslo.

Selbyggen 1994: "TV-serie med påstått forhistorie fra Selbu" i avisen *Selbyggen*, 16.04.1993. (ukjent forfatter.)

Solstad, Dag 1992: "Diktning er ikke historie og historie er ikke diktning" i *Syntese i Historieskrivingen* Marthinsen, Liv og Winge, Harald (red) Den Norske historiske Forening, Oslo.

Sunde, Jørn Øyrehagen 2005: *Speculum Legale – rettspegelen*. Fagbokforlaget.

Sørensen, Hanna 1987: "Min tur til Birte-Hola" i *Årbok for Malangen og Balsfjord historielag*.

Willumsen, Liv Helene 1984: *Trollkvinne i Nord i historiske kilder og skjønnlitteratur*, Hovedoppgave ved Universitetet i Tromsø.

Oppslagsverk

Kalender for historie og ættegranskning, 1956: Heskestad, Olav, Universitetsforlaget, Oslo.

Litteraturvitenskapelig leksikon 1997: Lothe, Jakob, Christian Refsum, og Unni Solberg, (red) Kunnskapsforlaget.

Norsk Historisk Leksikon, Kultur og samfunn ca 1500-1800, 2. utgave 2004: Imsen, Steinar og Harald Winge, (red) Cappelen Akademiske Forlag.

Webografi, alle sist besøkt 14.05.08

Arkivverket:

<http://www.arkivverket.no/arkivverket/publikasjoner/nett/handbokra/sentralinst/kansilli/arkiv1800.html>

Ballari, Kjell: "Kautokeino-opprøret" i *Nordlys* 07.02.08

<http://www.nordlys.no/debatt/ytring/article3333179.ece>

Registreringsentralen for Historiske Data.

<http://www.rhd.uit.no/birte/birte.html>

Teige, Ola 2003: *Fra Maastricht til Hallingdalen - Krig, kulturmøter og et ekteskap på begynnelsen av 1700-tallet.*

<http://ufredsaar.no/Artikler.html>,

Universitetet i Oslo, Christian den femtes norske lov, 1687, Universitetsforlaget

<http://www.hf.uio.no/PNH/chr5web/chr5register.html>

